ես ստերիւրիմ, այլ հաստատուն սիւնքն եկեղեցւոյ ոչ աչառա-
մարին կամ թիւրին:

48· Ոչ ամենեքին հանդիտապատիւ պատուին· զի ի միում
մարմնի ոչ միայն գլուխ եւ երեսք են, այլ ձեռք եւ ոտք եւ մէջ:
Եւ որ ինչ անարգ թուին յանդամոց մերոց, նոցա աւելագոյն եւս
պատիւ առնեմք: Զի եթէ ստամոքք ընդունիչ կերակրոց ապա-
կանիցին, ապա ոչ աչքն աչք են եւ ոչ ոտքն ոտք: Եթէ բարիոք
ինչ լուաք, ախորժեա՛· եւ եթէ յոռի՝ խրատեա՛: Բարեկամ ես
եթէ խրատես եւ սիրելի, եթէ յանդիմանես: Ոչ գոյ պատիւ եւ
աչառիճան, ուր ոչ իցէ ճշմարտութիւն: Եթէ խաւսի, այնպէս ոք
խաւսեսցի, զի մի՛ եղբայրն վասն որոյ Քրիստոսն մեռաւ, գայ-
թագղեսցի: Ոչ եթէ աւրէնս դնեմք խաւսելովս, այլ որ կամի ըն-
դունել՝ ընկալցի· եւ որ ոչն՝ ոչինչ հարկ ի վերայ կայ: Բայց զայն
եւեթ կարեւոր համարել, զոր ի սուրբ Հոգւոյն ոք լսիցէ ի գրոց
աստուածականաց:

49· Պարտ եւ պատչաճ է խաւսողին զի եւ սիրան բերանոյն
դաւանեսցէ· մի այլ ինչ բերանովք խաւսել, եւ այլ ինչ սրտիւն
խմանալ, եւ չլինիցի բաւական տալ պատասխանի մեծ ատենի դա-
տաստանացն Աստուծոյ: Եւ ինքնածինն Աստուած որ առաքեաց
զմիածինն մարմնով ի փրկութիւն մարդկան, առողջ արասցէ զձեր
միաս եւ զխորհուրդս, զի ծանիջիք զմիածինն եւ զմի միածինն եւ
զմի սուրբ Հոգին, զմի մկրտութիւնն եւ զմի եկեղեցի: Զի նովաւ
եւ ընդ նմա Հաւր փառք եւ սուրբ եւ կենարար Հոգւոյն այժմ եւ
միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից· ամէն:

(Շարունակելի:)

Հ· Ն· ԱԿԻՆԵԱՆ

---

63 Ե *բարբաջեմ:*
71 Ե *ախորժեայ:*
76 Ե *կա:*

ԲԱՐՍԵՂ Վ· ԱՐԾՐՈՒՆԻ
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՐԹԻ ԵՒ ՎԵՐԱՏԵՍՈՒՉ ՄՈՒՇԻ ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ ՎԱՆՔԻ

Ծն· 1575—† 1640

1·

ԲԱՐՍԵՂ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

Բազմավրդով գաւրու ծնունդն է Բարսեղ: Ա-ճեցաւ պատերազմներու ազմուկին մէջ եւ գործեց զէնքերու չաւաշունին տակ:

Սասունի Մարմանդ գիւղին մէջ տեսաւ ան առաջին լոյսը: Ակռ անուանեցին զինքը «գաւազի» (Դաւիթ Բաղիշեցի կը յիշէ զինքը «Բարսեղ առաջնորդ Ամթոյ Գաւրոցի»· Դիւ-րան Հայոց պատմութեան, ժ·, 51)· վասն զի «Մշեցիք գՀայս Սասնոյ» կոչեն «Գաւազի» (Հ· Ղ· Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, 201) փոխանակ ըսելու Մարմանդցի· իսկ Բարսեղ կը յորջորջէ ինքզինքը «ասփական կայիւ Արծրունի», նաեւ «Արծրունեցի»:

Իր ծնողներն են Ապուհար եւ Ելչիկ· Իր եղբայրներն են Ապուլ, Մազուտ, Մհեր, Աբեւ, եւ քոյրերն՝ Մանդրուտ, Փնքոյշ, Մարիամ, Պահրի եւ Շուշան: Իր եղբօրորդիներէն կը յիշուի 1648ին Թորոս արքեպիսկոպոս (Համամճեան, Յուցակ Գաղատիոյ ձեռագիրներու, թ· 49)· 1632ին կը յիշէ ինքզինքը Բարսեղ՝ Աղբէաս սարկաւագը, «որ է ինձ արեւնառու»: Ապուլ աւագ եղբայրը ընտրած էր ճգնաւորական կեանքը 1587էն ի վեր· 1634ին կենդանի էր դեռ· «որ հրաժարեալ է աշխարհէս խարազնագլեաս ճգնութեամբ, ազօթիւք եւ պահօք ի լերինս ջրջատեալով· ի ձերպս վիմաց է բնակութիւնն· գայլով յամարայնի արեւակէզ եւ ձմերայնի ցրտաւոտոյ, զանց եւ զգեստ ոչ զգարէ, այլ մշտոյ, զանձ եւ զգեստ ոչ զգարէ, այլ մշտ ազօթելով եւ անյագ ընդ մէջս եւ հանապազ աղօթելով եւ անյագ ընդունելութիւն եւ ի փառաբանութիւն ամենասուրբ երրորդութեանն» (Թորոս Ազրաք, բ·, 431)· Յաճախ կը հանդիպէր Առաքելոց վանքը:

Այս աստուածասէր եղբօր հոգատարութեան կը պարտի Բարսեղ իր դաստիարակութիւնը: Ապուլ հոգացած է, որ Բարսեղ «փոքր հասակէն» աշակերտի Սրապիոն Ուռհայեցւոյ առ ոտս յԱմթի:

Սրապիոն· «առն մեծատաւն արդի», 1578ին աշակերտած էր Յովհաննէս Երզնկայ վարդապետի, որ էր վերատեսուչ Ամթի քաղաքի, եւ կը բնակէր Աթխայ վանքը: 1582ին կը վախճանի Յովհաննէս Երզնկայ, կը յաջորդէ Ղուկաս Վ·կեղեցի, անոր աշակերտը: Սրապիոն կը չարունակէ ուսմանց ընթացքը անոր քով· կը ձեռնադրուի քահանայ եւ եպիսկոպոս (Ուրհայի), կ'ընդունի վարդապետական իշխանութիւնը եւ «առնու գաւազան եւ հրաման դաս ասելոյ ի տէր Ղուկաս վարդապետէ իւրմէ» 1585ին: 1591ին կ'այցելէ հանդերձ «աշակերտեալ մանկամբք» Երուսաղէմ, ուր կը մնայ տարի մը Դաւիթ պատրիարքի օրով: 1592ին կը վերադառնայ եղեսիա (Ուրհա) եւ 1593ին Ամթի· «յորում ամի եաս ի ձեռս Նորա գպիտապետութիւնն Ամթոյ՝ վարդապետին Ղուկաս· եւ ինքն գծերութիւն պատճառեալ ապահովանայր: Եւ այսպէս սեփականեալ իբրեւ զարժանաժառանգ հօր որդի՝ վերկոքին աթոռս, գՈւրհայոյ եւ զԱմթոյ» (Պալեան, Յուցակ Ս·Կարապետի Նոր Մատենադարանի, թ· 9):

Թէ Բարսեղ ո՞ր տարւոյն աշակերտութեան մտաւ Սրապիոնի քով, չգիտենք· յայտնի դէպս 1585էն ետքը· Նա այս տարւոյն 10 տարեկան էր: Ձիշտ տակտիզիր մը, Ղազար արեղայ, կը վկայէ թէ Սրապիոն մեծ բարեւնապետի աշակերտներէն էին 1690ին Աբրահամէն եւ Թոմաս, «ընդ նմին եւ Բարսեղ սարկաւագ»: Իր խոստովանութեամբ ան քահանայական ձեռնադրութիւնը ստացած է Սրապիոն եպիսկոպոսէն 1593 հոկտեմբերին, վարդապետական գաւազանը՝ 1599, սեպտ· 30ին եւ եպիսկոպոսական օծումը՝ 1604 յուլիս 30ին:

Բարսեղ կը գրէ թէ Սրապիոն Ուրհայի եւ Ամթոյ եպիսկոպոսն եւ էջմիածնի կաթողիկոսը «ի ՌԾԳ (1604) թուին օրհնեաց զիս եպիսկոպոս յԱմթի ի Ս· Սարգիս, առաջնորդ եւ տեսուչ Ղազարու վանաց Մշու ԺԲ Առաքելոցն»· Հաւանօրէն Տարօնի Յաղբակոր եպիսկոպոսի մահէն ետքը, որ կը յիշուի 1602ին· Մարտիրոս արեղայ Աւետիք գիտէին մէջ ՌԾԱ· թուին Աւետարան մը կ'օրինակէ «ի կաթողիկոսութեան Մելքիսեթի, ի հայրապետութիւն Յակոբ եպիսկոպոս(ի)ն, հերպետութիւն աէր Շմէոնի» (Երեւան, Պետ· Թանգ· 144)· Տակաւին արեղայ էր Բարսեղ, երբ Սրապիոն վարդապետէն Առաքելոց վանք կ'ուղարկուէր պաշտօնով մը· այս մասին արձանագրած է Բարսեղ ինքնագիր, այժմ դժուարընթեռնելի տողերս Առաքելոց Վանքի ձառընտիրի սկիզբը այսպէս· «Թվին ՌՃԽ

© National Library of Armenia

(1698) եկի ես Բարսեղ ծառայ սուրբ առաքելոյն... (Հրամանա՞ւ) Սրապիոն վարդապետին Եղեսիոյ, ի վանքս սուրբ» եւ այլն (տե՛ս վարը), թերեւս նուիրակութեան համար: Բարսեղ մնաց մինչեւ իր կեանքի վերջին տարիները առաջնորդ կամ վերատեսուչ Առաքելոց վանքին. ուր կ'այցելէր ժամանակ առ ժամանակ, կ'ընծայաբերէր եկեղեցական զգեստներ, գրքեր եւ այլն, միժամանակ կը տնտեսէր վանքին այլ պիտոյքները: 1604—1636 տարիներէն ծանօթ չէ ինձ Տարօնի եպիսկոպոս: Առաջին անգամ կը յիշուի 1637ին Յովհաննէս եպիսկոպոս, որուն յիշատակութիւնը կ'ըլլայ այնուհետեւ շատ անգամ:

Բարսեղ վարդապետ հրաման կ'ընդունի Սրապիոնէն նուիրակութեամբ երթալու Ջուղայ. 1601 գարնան «եկի ես անարժանս Բարսեղ սպասաւոր բանի եւ աշակերտ Սրապիոն քաջ րաբունապետին Ուռհայեցւոյ ի գիւղաքաղաքս Ջուղայ»: Նոյն տարին «մարախ եկն եւ գնացաք, կ'ըսէ, ի դաշտն ի պահպանել» (տե՛ս վարը):

1603, աւգոստոս 14ին Սրապիոն Ուռհայի եւ Ամիթի եպիսկոպոսը կաթողիկոս կ'ընտրուի Գրիգոր ԺԳ. անուամբ, բայց կը ստիպուի երեք ամիս յետոյ հրաժարիլ աթոռէն եւ վերադառնալ Ամիթ: Պարսից եւ Օսմանեանց մէջ ահեղ պատերազմ մը ծագած էր. ասպատակ եղած էր Այրարատեան դաշտը. բնակչութիւնը բռնի տեղահան եղած եւ տարուած Պարսկաստան: Գերութիւն եւ սով կ'իշխէին ընդհանուր: Սրապիոն նստած Ամիթ, կը խորհի նուիրակներ ուղարկել արեւմուտք, հաւաքելու ողորմութիւն էջմիածնի եւ հայ ժողովուրդին համար: Այդ նուիրակներու թուին մէջ էր Բարսեղ եպիսկոպոս: 1605ին հանդիպած է իրեն ի Կոզլով Գրիգոր Դարանաղցի, որ արձանագրած է իր Ժամանակագրութեան մէջ տողերս. Սրապիոն ուղարկեց նուիրակներ. «իւր Բարսեղ աշակերտն էր ի Կաֆայ: Թվ. ՌԾԴ (105) էր, որ պատահեցաք այս Բարսեղ վարդապետիս ի Կաֆու Կոզլով քաղաքին, որ ի մեծ քաղաքէն Կաֆայու էր եկեալ, հալածական լինելով ի սուտ եղբօրէ ումեմնէ Մեսրովբ անուն անառակէ, մատնելով դատաւորին եւ փաշային, թէ չաշուտ եւ լրտես մի եկեալ է ի Կարմիր գլխոյն, համ այսչափ դրամ կու խնդրէ ի Հայերացն, որ Շահին տանի: Այսպէս մատնութեան գրոյց կ'առնէ, ըմբռնել կուտայ, շատ մի դրամ տուժինք կ'առնեն, միջնորդականաց աղաչանօքն հազիւ կու զերծանի: Եւ անդ ի Կոզլով քաղաքն եկեալ եւ պատմեաց մեզ զամենայն անցսն իւր զորպէս եղեալն» (էջ 58—59):

Ասկէ յառաջ կամ ետքը պէտք է պատահած ըլլայ Լվով: Վասն զի Սիմէոն Լեհացի տարիներ ետքը երբ տեսակցութիւն կ'ունենայ յԱմիդ Բարսեղ եպիսկոպոսի հետ, «սա տեսեալ զիս՝ ճանաչեց, զի երբեմն եկեալ էր ի Լեհ՝ նուիրակ Ս. Էջմիածնայ» (Ուղեգրութիւն, էջ 205):

1606 ապրիլ 23ին կը վախճանի Սրապիոն-Գրիգոր ԺԳ.: Աթոռին վրայ յաջորդ կ'ընտրուի Բարսեղ եպիսկոպոս, որ միժամանակ էր վերատեսուչ Առաքելոց վանքին եւ վիճակին:

1607ին կը գտնենք զինքը Տարօն, ուր կը նորոգէ Առաքելոց վանքը եւ կը բարձրացնէ վանքին պարիսպը. այս առիթով կը նուիրէ պատարագի զգեստ մը եմիփորոնով եւ թագով: Այս տեղ կ'իջնար իր ճգնավայրէն Ապտուլ ճգնաւոր, տեսակցելու իր եպիսկոպոս եղբօր հետ:

Բարսեղ նորոգեց նաեւ իր ծննդավայրի, Մարմանդ գիւղի Ս. Գէորգ եկեղեցին եւ նուիրեց անոր ձեռագիր Աւետարան մը:

Բայց իր աթոռանիստ քաղաքն էր Ամիթ եւ աթոռանիստ եկեղեցին Ս. Կիրակոս: 1613ին այստեղ հանդիպած է իրեն Սիմէոն Լեհացի, որ կը գրէ իր ուղեգրութեան մէջ. «Կայր Հայոց երկու եկեղեցի, մեծ եւ վիմաշէն փառաւոր. մէկն Սուրբ Կիրակոս աւագ եկեղեցի եւ Սուրբ Սարգիս: Ունէր դարպաս եւ եպիսկոպոսարան եւ դպրատուն եւ վարդապետ մի Բարսեղ անուն, որ եւ առաջնորդ, աշակերտ Սրապիոն կաթողիկոսի, այր խրթին եւ բազմիմաստ...; Կայր հազար տուն հայի եւ ամէնքն հարուստ եւ փարթամ, պերճ եւ փառաւոր...: Աստ եւ ի Սեւաստ տեսայ յոյժ հաւատ եւ յոյժ քրիստոնէութիւն» (204—205):

Բարսեղ Ամիթի Դպրոցին ղեկավարն էր. կը շարունակէր Յովհաննէս Տիրակի, Ղուկաս Կեղեցւոյ եւ Սրապիոն Ուռհայեցւոյ «համալսարան»ը, ուր ունէր իր աշակերտները. 1632ին կը յիշէ. «զաշակերտեալ մանկունս զԿարապետ եպիսկոպոսն եւ զՅովանէս վարդապետն Մշեցի եւ զՂազար վարդապետն Սուրբ-Ագրերակցի, զՂուկաս վարդապետն եւ զայժմու սպասաւորք զՅովանէս մալայն

եւ զԱռաքելն որ զյիշատակս գրեաց, եւ զԱնդրէաս սարկաւագն որ է ինձ արեմնառու»:

Տարբեր էր այս Դպրոցէն այն Դպրատունը, զոր կ'ակնարկէր Սիմէոն Լեհացի: Դպրատունս հաստատուեցաւ Բարսեղ Ամթեցւոյ հովանաւորութեան տակ Մինաս Ամթեցի գրիչ-մանրանկարիչէն. որուն նպատակն էր ուսուցանել գրչութեան, մանրանկարչութեան եւ կազմարարութեան արհեստը: Այս Դպրատունը կատարեալ արհեստանոց մ'եղաւ, ուր գրուեցան յընթացս 1606—1637 տարիներուն վարպետ Մինասի նկարաառաջնորդութեան տակ բազմաթիւ նկարազարդ ձեռագիրներ եւ ուսկից ելան անուանի գրիչներ եւ ծաղկողներ: Հոս կը բերուէին զանազան կողմերէ ձեռագիրներ նկարազարդելու, կազմելու եւ նորոգելու:

1632/3 տարւոյն Ամիթի իշխանն եւ տեղապահն էր Մուրթազայ փաշան «սիրողն քրիստոնեաքրիստոնէից». որ թոյլ տուաւ քրիստոնեաներուն շինել եւ նորոգել եկեղեցիները: Օգտուելով այս հրամանէն նաեւ Ամթեցիք «յայսմ (1633) ամի նորոգեցին զսուրբ Կիրակոսի եկեղեցին եւ մեծացուցին եւ սրահ կամարակապ շինեցին զաւիթ եկեղեցւոյն. եւ պատճառ նորոգման խոճայ Երեմեան. եւ երեսփոխան մղտեսի Գասպարն, որ մեզ Դպրոցի խուց շինեաց»:

Բարսեղ վարդապետ Երուսաղէմ գացած եւ հոն տարի մը մնացած էր 1591ին, իբրեւ ուղեկից Սրապիոն վարդապետի: Ան վերջին անգամ Երուսաղէմ այցելեց 1632 մարտին. այս առթիւ նուիրեց Ս. Յակոբայ վանքին նկարազարդ Աստուածաշունչ մը:

Ամիթի եպիսկոպոսը 1637ին Մինաս գրչէն կը ներկայացուի «ծերացեալ»: Այս տարւոյն ան 62 տարեկան էր: Այստեղ կը կորսնցնենք իր հետքը պատմութեան մէջ: Իր մահուան տարին չէ աւանդուած մեզի. որ հաւանօրէն 1637—1640ի մէջ պէտք է ենթադրել: Ամիթի եպիսկոպոսն էր 1647ին Յովհաննէս որուն յաջորդն եղած է Ոնոփրիոս Կարկուտ, յիշուած 1660ին եւ 1662ին:

Սկսեալ 1637էն Տարօնի Առաքելոց վանքի առաջնորդն է Յովհաննէս. թերեւս նոյն՝ Բարսեղ Ամթեցւոյ աշակերտ Յովհաննէս Վ. Մշեցւոյ հետ: Կ'երեւայ թէ Բարսեղ նախահոգ եղած էր Առաքելոց վանքին առաջնորդ մը կարգել: Այս Յովհաննէսի մասին ունինք Յիշատակարանս.

«Ի թուականութեանս Հայոց ՌՁԶ (1637) ...որպէս եւ այս սուրբ ուխտիս Ղազարու վանուց. ԺԲ. Առաքելոց առաջնորդ Յովաննէս վարդապետն որ ի յայս հարկապահանջութեան ժամանակիս, տիրէ եւ կառավարէ եւ ազգի ազգի փորձանաց համբերէ վասն սիրոյ սուրբ ուխտիս: Զոր եւ տեսեալ բազում գրեանս եղծեալ եւ ապականեալ եւ ետ վերստին նորոգել, թէ զԳործս առաքելոց, թէ զԱռակաց բնաբանն, թէ զՆրգ երգոցն Մեկնիչն եւ քանի տարւոյ գիրքն եւ զԱւետարան ետ նորոգել...: Տէր Աստուած իւրն վարձահատոյց լիցի... հանդերձ աշակերտին իւր տէր Մարգարէիւ, որ կապեաց զսուրբ գրեանքս... ամէն» (Գեղամ Տէր-Կարապետեան, Ձեռագիրք Տարօնոյ):

ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Ժամանակակից, Բարսեղ վարդապետի գործունէութեան ականատես վկաները միաբան կը դրուատեն զինքը իբրեւ անձնաւորութիւն մը, «որ իբրեւ ճրագ փայլէ ի մէջ աշտանակի», կամ «որ իբրեւ գջահ փայլէ ի մէջ սուրբ եկեղեցւոյ լուսաւոր բանիւ... ի պարծանս ազգիս Հայոց» եւ այլն: Ան իր առաքինի վարքով ցոյց տուաւ թէ աշակերտն է Սրապիոն Ուռհայեցւոյ. եւ խստակեաց կենցաղով եղաւ արժանաւոր եղբայրը ճգնակեաց Ապտուլի: Ունեցաւ աշակերտութիւն, հասցուց զանոնք վարդապետութեան աստիճանի: Կառավարեց իր հօտը այն «դառն եւ դժուարին» դարուն. պայծառացաւ իր եկեղեցւոյն մէջ բարեպաշտութիւնը աւելի քան այլուր, ինչպէս գովութեամբ կը հաստատէր բազմաշրջիկն Սիմէոն Լեհացի: Քաջալերեց գրչութեան արուեստի հետամուտները, բացաւ անոնց համար Դպրատուն, նպաստեց որ բարգաւաճի մանրանկարչութիւնը: Իր առաջնորդութեան շրջանին ոչ միայն օրինակուեցան մեծ թուով ձեռագիրներ, այլ եւ ծաղկուեցան անոնք բազմագոյն նկարազարդ: Այդ Դպրատան արհեստաւորները շարունակեցին իրենց գործունէութիւնը նաեւ դարուն երկրորդ կէսին: Անոնց մահուան հետ մեռաւ նաեւ մանրանկարչութեան եւ գրչութեան արուեստը: Եթէ արհեստաւորները իրենց Յիշատակարաններու մէջ Ամիթի գիտապետը իրենց «պարծանքը» կը հռչակէին, նոյնպէս կարող էր ինքը պարծիլ իր օրով հռչակ հանած քաջագիր եւ նկարահան գրչա–

© National Library of Armenia

պահեր ու Յովհաննէսի եւ Մինասի վրայ։ Հայ Մշակոյթի պատմութեան մէջ Բարսեղ Արծրունւոյ առաջնորդութեան շրջանը առանձին գլուխ պիտի կազմէ։

Ուստի անարդար կը դանեմ Գրիգոր Դարանաղցւոյ շարաչար դատաստանը Ամթէի առաջնորդի մասին։ Սրապիոն Ուրհայեցւոյ աշակերտներէն մէկն է, կ'ըսէ Դարանաղեցի, «Ամթեցի Բարսեղ, որ ի վազ ժամանակաց հետէ, յետ վախճանելոյ կաթողիկոսին Սրապիոնի, սա յաջորդեաց գահակալական աթոռոյն եւ է յոյժ ամարդի եւ չամաք ի գթոյ եւ ի խնամարկելոյ վանգելոյց եւ այսքան ժամանակ է, մէկ բարեաց հուշակ մի չենք լսեր յիւրմէն» (368/9)։

Այս դատաստանին մղուած է Գրիգոր Դարանաղցի առթիւ երգնկացի Աւակեպել առնուն վաճառականին, որ Պաղատասար մաքսապետէն բանդ գրուած էր։ Բանտարկեալին ընտանիքը կը դիմէ Դարանաղցւոյն որ միջնորդէ Պաղատասարին եւ Ամթոյ առաջնորդին քով, որպէս զի բանտէն դուրս պայ Աւակեպել։ «Նա՛ որչափ աշխատ եղէ ի գրելն եւ ուղարկեցաք, նա ոչինչ համարեցան եւ անփոյթ եղեն» (Պաղատասար եւ Վարդապետն)։ իսկ բանտարկեալն չդիմանալով նեղութեան կ'ուրանայ հաւատքը։ «Արդ, կը գրէ Դարանաղցի, զայս լաւութիւն թէ չարութիւն՝ այսպիսի փորձիւ գիտացաք դնա» (369)։

ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ինձի ծանօթ չէ Ամթեցի Բարսեղ եպիսկոպոսի գրչէն գրական երկասիրութիւն մը, որ վկայուած ըլլայ ժամանակակիցներէն։ Նկատի առնելով որ Բարսեղ հեղինակած է երկու ընդարձակ չափական Ցիշատակարաններ Երուսաղէմի Թ. 2559 Աստուածաշունչի եւ Թ. 3407 Հաւաքածոյի մէջ, կը միտիմ ենթադրելու թէ իրենն ըլլան այն երեք տաղերը, որոնք «ի Բարսեղ վարդապետէ» երգուած են եւ կը գտնուին Ժէ. դարու տարբերակներու մէջ։

Երուսաղէմի Թ. 3407ի «երկար ոտանաւորը» կ'ուարարէր այսպէս, ըստ Յ. Քիւրտեանի.

Ոգեալ եղեւ բանս յինէն,
ի յապիկար ապաշնորհէն,
Բարսեղ անուն սպասաւորէն,
Սրապիոնի աշակերտէն.
Հազար յիսուն եւ վեց թվին,
բանս ի կարգի չարաշարեցաք,
Յիմար մտաց եւ եղկելի,
Բարսեղ անուն Արծրունեցի։

Յ. Քիւրտեան, Հայրապատմական եկեղեցի, 1949, էջ 46)։

Վերագրելի երեք տաղերն են.

1. Գովասանք ի վրայ սուրբ Աստուածածնին ասացեալ ի Բարսեղ վարդապետէ։

Երգ գարմանագան ձայնիւ հրաշագան
նուագեմք Կուսին յոյժ վայելչական...
Որ է անուանին մեծ խորհրդարան
եւ աստուածութեանն տուն եւ մարմնարան...

Տունք՝ ԵՐԳ Ի ԲԱՐՍԵՂԷ։

= Յ. Քիւրտեան՝ Տաղարան, 1678, § 150։ Էջմ. 41, 154բ (Ժ°Ը)։

2. Ի Բարսեղ վարդապետէ ասացեալ ի վերայ սուրբ Աստուածածնին։

Աստուածածին մայր անարատ խակուհի
ներ խնկարան անեղ բանին Ցիսուսի
անեղծ մարմնաւոխել հրեշտակի
Քերովբէ մաքուր անխախտ պատկեր
հայելի...

Տունք՝ ԱՅՍ Ի ԲԱՐՍԵՂԷ։

= Յ. Քիւրտեան՝ Տաղարան, 1678, § 151։

3. Երգս զայս Բարսեղի է ասացեալ գովասանութիւնն սուրբ հարանց յանապատի։

Երգ սրբութեանն այս գովեսի գուրգան
վայելչաբար առ վայելչեան գրեցան...
Վ. Անդ է խմուս յայրին վիմաց հրաշարան
Եկեղեցի Աստուածածնին ըստ անուան...

Տունք՝ ԵՐԳ Ի ԲԱՐ(ՍԵՂ)Ի։

= Էջմ. 2361, 313ա—բ (Ժէ)։

Իր մասին՝

Մկրտիչ եպ. Ապատնունի, Մխիթարք եւ այլեւլուք հայ Երուսաղէմի, Երուսաղէմ 1929, էջ 50—51։

Յ. Քիւրտեան, Բարսեղ Վ. Ամթեցի (Նիւթեր Ամթոյ դպրոցին պատմութեան համար), Հայագիտանեայց եկեղեցի, 11 (1949), 42—46։

2.

ԱՄԻԹԻ ԴՊՐԱՏՈՒՆԸ

1. Ժ.Զ. դարու երկրորդ կէսին համբաւուած էր իբրեւ գրիչ եւ մանրանկարող Հիւանդի Մարտիրոս քահանան։ Ունեցաւ ան բազմաթիւ աշակերտներ. որոնց մէջ առնուազն հանդիսացաւ Աստուածատուր, որդի Սարգիսի եւ Խումարի։ Սա «յետ չորեքտասն այսր եւ անդր» եկաւ հաստատուիլ Ամթի եւ ապա վախճանեցաւ ի Ս. Կիրակոս (1589/90), երբ գետեղուեցաւ ի Ս. Կիրակոս (1589/90), երբ Ղուկաս վ. Կեղեցին էր քաղաքին առաջնորդը։ Դաւիթ, Տարօնի եպիսկոպոսը, յանձնարարած էր իրեն գրել նկարազարդ Աւետարան մը։ Ի գլուխ կը հանէ գայն. կը գրէ եւ կը ծաղկէ «բազում աշխատութեամբ եւ տկար մարմնով»։ Թէ յետոյ գործ մըն էր այն, վստահ է գրիչը. «զոր իմաստուն ընթերցողք եւ համակիր մտաւորք ճանաչեք զարուեստ եւ զիմաստութիւն որ ի սմա գանձեալ կայ»։

Աստուածատուր վարպետ մը ժամանակ ունեցած է իր շուրջը աշակերտներ. իր հոգեւոր զաւակը կը կոչէ աշակերտն Յովհաննէս սարկաւագ. կը յիշէ նաեւ Շահնազար Նէս սարկաւագ. կը յիշէ նաեւ Շահնազար մը, որոնք «բազում աշխատանք կրեցին ի սուրբ Աւետարանին»։ Իսկ իր «հոգեւոր հօր եւ ուսուցչին, քաջ քարտուղար Հիզանցի տէր Մարտիրոս քահանայի համար կը մաղթէ որ «պահեսցէ Քրիստոս Աստուածն մեր անսան կենօք մինչեւ ի խորին ծերութիւն»։ Աստուածատուր մէկ քանի տարի եւս կը վախճանի։ Իր քով աշակերտած է նաեւ Սահմանոս Կարմիր։

2. Յովհաննէս որդի Ձանիպէկին եւ կը բարձրանայ (1633ին), յետոյ ալ՝ «ի ծերութեան» վարդապետական աստիճանի կ'արժանանայ, կը ձեռնադրուի իբրեւ գործուն, սակայ ուսածն ինքնօգնութեամբ գործացնելու, բայց միշտ երախտապարտ իր ուսուցչին. 1616ին կը մաղթէր «ուսուցող վարժապետին իմոյ տէր Աստուածատուր քարտուղարին, որ աշխատեցաւ ընդ անարժանիս ի յուսուցն հոգեկաւոր արհեստիս մեծանալ գործութեան, որով ողորմեսցի Քրիստոս Աստուած եւ ընդ սուրբ գրչապետացն զամենայն»։ Աշակերտուր գրիչ 1647ին «Նոր աբուեսաստին» ուսուցիչ։ 1593ին Սրապիոն Ուրհայեցի, որ երուսաղէմէն բերած էր Թադոս կաֆացւոյ նկարազարդած Չարանց վարքը, կը յանձնարարէ Յովհաննէսին հանել անկէ իրեն համար օրինակ մը, բնագրով եւ նկարներով։ Թէպէտ դեղեւելով, բայց յանձն կ'առնէ հրամանը եւ կ'աւարտէ 1599ին յաջողութեամբ։ Այս իր գլուխ գործոցը կ'ըլլայ։ Կը հոչակուի համբաւը։ Կը հաւաքուի իր շուրջը աշակերտութիւն, որոնց մէջ էին Մինաս եւ Մելքոն։ Մինաս 1609ին կը խնդրէ յիշել «զուսուցիչն իմ զտէր Յովհաննէս գրչապետն եւ զկենդանագիրս սրբոց պատկերաց նկարողն, որ բազում աշխատութեամբ աշխատ եղեւ հետ անարժանիս յուսուցանել զարուեստս... Աստուած պահեսցէ զնա երկար ամօք ի վերայ երկրի հանդերձ եղբարբքն ի պարծանս ամենայն գրչաց»։ 1611ին կ'անուանէ զանիկա «գրչապետ»։ 1626ին «զուսուցանող արհեստիս գտէր Յովհաննէս քաջ քարտուղար եւ գաստուածաբան քահանայ»։ Յովհաննէսէն ունինք այլեւայլ մանր գործեր, գորոնք, գլուած, ծաղկած, եւ կազմած է 1603, 1604, 1605, 1612, թերեւս նաեւ 1618 եւ 1621 տարիներուն։ Այսոնց մէջ ուշադրութեան արժանի է 1616ին նկարազարդած Աւետարանը, որուն մանր նկարագրութիւնը տուած է ինքնին։ Յովհաննէս գրչապետ կը նստէր ի Ս. Սարգիս։ Ունէր իրեն աշակերտ Մելքոն գպիրը։

3. Սահմանոս կոչուած կարմիր, որդին Տէրվիշին եւ Մարիամին, ամուսնացեալ քահանայ, կոզակիցն Զինուր, որմէ ծնաւ Մինաս։ Սահմանոս աշակերտած էր Աստուածատուր գրչապետին, բայց ուսուցչին մահուամբ թերակատար ձգացած ընթացքը։ կը գրէ ինքնին 1597ին. «...հոգեւոր հօրն իմոյ եւ վարպետիս տէր Աստուածատուրին, որ բազում աշխատանք կրեց հետ մեզ եւ կատարելութեան ոչ եհան (եւ) վախճանեցաւ»։ Սահմանոս Կարմիր ունի բազմաթիւ օրինակութիւններ, ոմանք ծաղկուած իրմէ։ Կը գործէր ի Ս. Կիրակոս։ Մինասի մասին Սիոն 1951, 142/46։

4. Մինաս խահանայ, որդի Սահմանոս քահանայի եւ Զինուրի. եւ հայր Կարապետ եւ Յունան գրիչներու, աշակերտեցաւ առ ոտս Յովհաննէս վարպետի, երր տակաւին գպիր էր։ Չմտացաւ թէ գրչութեան եւ թէ մանրանկարչութեան արհեստներուն եւ եղաւ վարպետ։ Բարսեղ Արծրունւոյ հաւանութեամբ Բաղաւ գրչութեան Դպրատուն մը Ս. Կիրակոսի կից, այսինքն Առաջնորդարանին հովանաւորութեան տակ։ 1624ին կը պարծէր.

ՄԻՀՐԴԱՏ ԹԻՐԵԱԿԵԱՆ

© National Library of Armenia

«Գրեցաւ ի Դպրատանն նուաստս Մինաս գրչի, ձեռամբ աշակերտաց իմոց»: 1633ին կը գրէր. «Յաւուրս Բարսեղ վարդապետի «հաստատեցաք Դպրոց յարհեստ գրչութեան». եւ 1634ին՝ «Եւ այս Բարսեղ վարդապետի ժամանակն սահմանեցաք Դպրատուն եւ չնորհօք ամենազօրին Աստուծոյ եւ օժանդակութեամբ Դիտապետին մերոյ գրեալ եղեւ (հինգ) Աստուածաշունչ եւ այլ բազում գրեանք»: 1633ին երբ նորոգուեցաւ Ս. Կիրակոս եկեղեցին, Գասպար երևսփոխան կարեւոր տեսաւ գրչութեան արհեստին համար ուրոյն արհեստանոց մը չինել. եւ «մեզ Դպրոցի խուց չինեց»: Այս Դպրատան մէջ կ'աշակերտէին Մինասի՝ Գրիգոր, Յովհաննէս սարկաւագ, ապա քահանայ († 1635), Առաքել արեղայ († 1635), եղիազար որդի Մինասի եւ Պաղչայի, Սաֆար († 1635), Եղիա Ամթեցի եւ այլն: Սովորութիւն ունէր Մինաս իր կենդանութեան իր աշակերտներուն գրել տալ առաջարկուած գրքերու բնագիրները, իսկ նկարազարդումը կը կատարէր անձամբ. մինչեւ իր մահը նկարազարդած էր հինգ Աստուածաշունչ եւ բազմաթիւ այլ գրքեր: 1635 ապր. 1—յունիս 1 Ամթիի մէջ ծագած մահ տարաժամը խլեց Դպրատունէն երեք պատրաստուած այժեր. Առաքել, Յովհ. եւ Սաֆար: «Այս եղեւ ինձ մեծ սուգ եւ կսկծալի դառնութիւն. զի սոքօք պարծէի. զի դպրատունն իմ ամայի եղեւ»: Մինաս վախճանեցաւ 1637, ուգոստոս 25ին Ամթի: Իր աշակերտներու մէջ երեւելի հանդիսացան իր մահէն ետքը՝ եղիազար եւ Եղիա: Իսկ Ամթիի Դպրատան գրչապետ եղաւ, ինչպէս կ'երեւայ, իր որդին Յունան:

5· Մելխոն դպիր որդի Ամիրճանի եւ Մարիամի, աշակերտած է Յովհաննէսին ի Ս. Սարգիս. 1609ին կը գրէր Մինաս անոր մասին. «Աստուած պահեսցէ... եւ գաչակերան իւր (Յովհաննէս) զՄելքոն դպիրն, որ յոյժ կաթոգին է ուսանել զարուեստս գրչութեան: 1616ին կը յայտնէ Յովհաննէս, թէ Աւետարանը, զոր ինքը նկարազարդած է, «ձեռամբ չնորհագիծ գրչի Մելքոն դպրի. որ հարկեալ ի մէնջ որդեական հնազանդութեամբ գրեաց»: Այս Մելքոնէն, որ կը նամբ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ վերնայարկին մէջ, ծանօթ են ինձ այլ եւ այլ գրչութիւններ 1611, 1613, 1615, 1621 տարիներէն: Թերեւս իր գրչէն ըլլայ նաեւ 1624ին ի Ս. Սարգիս

Մինաս քահանայի Դպրատունէն ելած են.

6· Ամիրշէ սարկաւագ, որ կը յիշուի մինչեւ 1621ին:

7· Առաքել որդի Սքանդարի եւ Սուլթանի, գրած է 1633ին Աստուածաշունչ, եւ գրած եւ ծագկած է 1634ին Աւետարան: Վախճանեցաւ 1634 ապրիլ 1: Մխիթարեան աշակերտած է Բարսեղ Արծրունւոյ:

8· Գրիգոր, գրիչ 1630ի Տօնականին, ինչպէս կը գրէ. «Յիշեցէք զհոգեւոր ծնողն իմ զուսուցիչ արուեստիս զտէր Մինաս բանիբուն քահանայն [1]»:

9· Եղիա սարկաւագ Ամթեցի: Կը հաւատայ 1620ին Մինաս, թէ եաւս գրել գան (Մատթէի Աւետարանի) աշակերտին իմոյ Եղիա սարկաւագի, որ առ մեզ է ի տառապութիւն արհեստիս գրչութեան». 1626ին կը յանձնէ իրեն գրել Աւետարան մը. այս առթիւ կ'անուանէ գանիկա «չնորհագիծ ծրոգ» եւ «հոգեւոր որդեակ». 1637ին կ'օրինակէ Եղիազարի հետ ուրիշ Աւետարան մը: Կ'երեւայ թէ Եղիա յետ ժամանակի հեռացած է Ամթիէն. 1646ին կը գտնենք գինքը Կ. Պոլիս, ուր այլեւայլ օրինակութիւններ կատարած է (Բիւրակն, 1900, էջ 103, Սմբատեանց, Երնջակ, էջ 191 եւ էջմիածին, թ. 236):

---

[1] Կայրն այս չորքանին երկու գրիչ Գրիգորներ, երկուքն ալ կոչուած «Մաունցի». մինն է Գրիգոր որդի Սահակեան քահանայի եւ Շողիկի (կամ Շողդի). «եմ, կ'ըսէ, ի բուն զաւակէն Մաունց, ի գիւղէն Նիչ կոչեցեալ», պյուր' «որ ի գաւառէն Հացունեաց եւ ի գեղջէն Նչայ». ամուսնացած էր, կինն էր Մանուչակ: 1620ին պսակած է երուսաղէմ եւ օրինակած Քարոզգիրք մը. 1621ին կը գտնենք գինքը Տարոնի եզերատ վանքը. հոս կը տեսնէ Հաւաքածոյ գիրք մը գրուած 1321ին երուսաղէմ. կը տանի զայն Առաքելոց վանքը եւ կ'օրինակէ. յետ ժամանակաց, հաւանօրէն 1630ին, կը նուիրէ զայն երուսաղէմի վանքին (Երուսաղէմ, Թ. 939), Քարոզգիրքին հետ (Երուսաղէմ, Թ. 541): 1636ին դարձեալ երուսաղէմ է. հոս ձեռք կը բերէ Առնի ժամագիրք մը եւ կը նուիրէ Ս. Յակոբեանց վանքին (Երուսաղէմ, Թ. 377. Համմ. Ագաւնունի, Մխարանք եւ այլեւլք, էջ 102).

Երկրորդ Սաունցի Գրիգոր գրիչն, որդի Պահօնի եւ Մովիճարին, այսպէս կը ներկայացնէ ինք զինքը. Ցիչեցէք կ'ըսէ «զգծողս սոքա զԳրիգոր... զՄաունցի, որ ծնեալ եւ սնեալ եմ ի Բերքիա, որ է Հալէպ, որ եւ այժմ եկեալ դադարեցայ... եւ ամուսնացայ. ի կոնիոն (իմացիր յիկոնիոն) որ (է) Ղոնիա եւ մնացի. ժէ. ամ: եկի ի Ղոնիա թվին ՌՂԵ (1646) եւ անդ բնակեցայ մինչեւ ի թվին ՌՃԺԲ (1663), որ այս գիրքս թվական է: ԺԵ. ամաց էի՝ ուստ գրագրութիւն. մինչեւ .ԽԵ. հասայ .Լ. ամբի գիր գրեցի բազում .Ի. Շարական .Գ. Աւետաւուր եւ այլ գիրք որ համար չի կայ»: Այս 1663 տարւոյս Մինաս վ. Թոխաթեցւոյ յանձնարարութեամբ կը հանէ տպագիր վարք Հարանցն ձեռագիր օրինակ մը, որ երեք տարի կը պահանջէ (Համամճեան, Յուցակ Գազառիոյ, Թ. 5): Ուստի ծնած է Գրիգոր 1618ին, գրագրութիւն ուսած է 1633ին. Ղոնիոն գացած է 1646ին:

10· Եղիազար, որդի Մինասի եւ Պաղչայի (Հռիփսիմէի): 1637ին Եղիայի հետ կ'օրինակէ Աւետարան մը, զոր Մինաս կը նկարազարդէ: 1640ին յԱմթի ի Ս. Կիրակոս կը գրէ իր Յովհաննէս եղբօր հետ Աստուածաշունչ մը եւ կը նկարազարդէ: Ապօթք կը խնդրէ «նաեւ հոգեւոր ծնողին իմոյ եւ ուսուցանողի ի յարհեստ գրչութեան տէր Մինասի քահանայի... նաեւ զվերջին ուսուցանողն իմ տուղարն քոյ եւ արի, զոր է առ Աստուած փոխեալ, զոր Տէր Աստուած դնա առաքեալոց վանքը եւ կ'օրինակէ. յետ ժամանակաց, հաւանօրէն 1630ին, կը նուիրէ զայն երուսաղէմի վանքին (Երուսաղէմ, Թ. 939), Քարոզգիրքին հետ (Երուսաղէմ, Թ. 541): 1636ին դարձեալ երուսաղէմ է. հոս ձեռք կը բերէ Առնի ժամագիրք մը եւ կը նուիրէ Ս. Յակոբեանց վանքին (Երուսաղէմ, Թ. 377. Համմ. Ագաւնունի, Մխարանք եւ այլեւլք, էջ 102).

Երկրորդ Սաունցի Գրիգոր գրիչն, որդի Պահօնի եւ Մովիճարին, այսպէս կը ներկայացնէ ինք զինքը. Ցիչեցէք կ'ըսէ «զգծողս սոքա զԳրիգոր... զՄաունցի, որ ծնեալ եւ սնեալ եմ ի Բերքիա, որ է Հալէպ, որ եւ այժմ եկեալ դադարեցայ... եւ ամուսնացայ. ի կոնիոն (իմացիր յիկոնիոն) որ (է) Ղոնիա եւ մնացի. ժէ. ամ: եկի ի Ղոնիա թվին ՌՂԵ (1646) եւ անդ բնակեցայ մինչեւ ի թվին ՌՃԺԲ (1663), որ այս գիրքս թվական է: ԺԵ. ամաց էի՝ ուստ գրագրութիւն. մինչեւ .ԽԵ. հասայ .Լ. ամբի գիր գրեցի բազում .Ի. Շարական .Գ. Աւետաւուր եւ այլ գիրք որ համար չի կայ»: Այս 1663 տարւոյս Մինաս վ. Թոխաթեցւոյ յանձնարարութեամբ կը հանէ տպագիր վարք Հարանցն ձեռագիր օրինակ մը, որ երեք տարի կը պահանջէ (Համամճեան, Յուցակ Գազառիոյ, Թ. 5): Ուստի ծնած է Գրիգոր 1618ին, գրագրութիւն ուսած է 1633ին. Ղոնիոն գացած է 1646ին:

11· Խաչատուր գրիչ, որդի Գասպարի եւ Շնահատուրի, Աւետաան մը կ'օրինակէ 1647ին յԱմթի, ի Ս. Կիրակոս, որ կ'աւարտի մայիս 11ին. կը խնդրէ «Աստուած ողորմի ասել նաեւ առաջին ուսուցանողիս իմոյ տէր Մկրտչին, որ յայրէն մինչեւ ի Շարականն ուսոյց... նաեւ զվերջին ուսուցանողն իմ տուղարն քոյ եւ արի, զոր է առ Աստուած փոխեալ, զոր Տէր Աստուած դնա սուրբ թագմանչաց եւ գրչապետաց դասին դասակից կից եւ պարակից արասցէ. եւ զուսուցանողն իւր զնոր արուեստածինն զտէր Յովհաննէս վարդապետն ընդ յիշեալսն գասակցեսցէ եւ պսակակցեսցէ. ամէն: Նաեւ աչխատասէր առաջի իմ զհոգեւոր որդիքն իմ զմահտեսի Պօղոս Սարգիսն եւ զողջախոյ եւ խոնարհամիտ Պօղոսն...: Նաեւ զհոգեւոր եղբայրն իմ զտէր Եղիազարն, որ է անդրանիկ ուսուցչի մերոյ. եւ զտէր Յունան յիշել ի Տէր ապերասիմ» (Գ. Տէր կարապետեան, Զեռագիրք Տարոնոյ): Գրած է Աւետարան մ'ալ 1652ին (Երուսաղէմ 2347):

12· Կարապետ Մշեցի, աշակերտ Բարսեղ Արծրունւոյ. որ կատարած է օրինակութիւններ 1617ին եւ 1618—1625ին յԱմթի եւ ի Մուշ:

13· Կարապետ որդի տէր Մինասի «նահատ զրիչ տարաժամ փոխեալ (1626էն յառաջ): Զունինք իրմէ որ եւ է գրչութիւն:

14· Կիրակոս աշակերտ տէր Ստեփանոս կարմրիրի: Զունինք իրմէ ալ որ եւ է գրչութիւն:

15· Միխայէլ Խահանայ· 1621ին «տէր Միքայէլ նորընծայ քահանայ ի Ս. Սարգիս Մելքոն գրչի հետ կ'օրինակէ Աւետարանի մէկ մասը. իսկ 1632ին կը մասնակցի Աստուածաշունչի օրինակութեան. կ'ըսուի. «այլ եւ քաջ քարտուղարին տէր Մինաս անհաս գրչին, տէր Միքայէլ նման նմին որ զայս սուրբ գիրքս գրեցին, երանգ երանգ զարդարեցին, ոսկենկար զան ծագկեցին կենդանագիրք պատկերք սուրբ զանազանեալ գեղեցկացուցին:

«Այլ եւ գրողացն եւ ծագկողացն երկին երկին գունով երկուց քահանայիցն՝ Ամթեցւոյ տէր Միխայէլ աւագ երիցուն սուրբ Սարգսայ որ յառաջն սկսաւ Աստուածաշունչս եւ ԺԴ տեառ գրեաց եւ ծագկեաց...»:

16· Յակոբ քահանայ որդի Մարտիրոսի եւ Հազարխաթունի, ի Ս. Կիրակոս, 1621ին կ'օրինակէ Հեքիմարան եւ 1628ին կը նորոգէ ձեռագիր մը:

17· Յովհաննէս սարկաւագ· 1622ին Ամիրչէ եւ Յովհաննէս սարկաւագները, «որ սկիզբն առնէին գրչութեան եւ ուսանէին առաջս տէր Մինաս գրչի», կ'օրինակեն Մխիթարեան Աւարայր ժամանակագրութիւնը: Հաւանօրէն սա էր այն աշխարհիկ քահանայն Յովհ. որդի Գրիգորի եւ Ֆերիսթի, որ Աստուածաշունչ մը կը գրէ եւ Մինաս կը նկարազարդէ եւ կը վախճանի 1635 ապրիլ 5ին:

18· Յովհաննէս սարկաւագ ի Ս. Կիրակոս, 1628ին կ'օրինակէ Սամսոարան մը. կը խնդրէ խաչորութեան համար ներողամտութիւն, «քանզի դուք գիտէք զի կատարեալ չէի յարհեստ գրչութեան»: Սա թերեւս նոյն ըլլայ եղիազար գրչի համանուն եղբօր հետ, որ նոյնպէս գրիչ էր, յիշուած 1640ին: «Յովհ. գրիչ մ'ալ կը յիշուի 1646ին ի Ս. Կիրակոս:

19· Յունան, որդի Մինասի եւ Խաթունի պակուն: Սա կը յիշուի իր հօրմէն 1626ին իբրեւ «պատանեակ», որ կը հետեւի գրչութեան արուեստին: Ան իբրեւ գրիչ առաջին անգամ երեւան կու գայ 1641ին ի Ս. Կիրակոս. կ'օրինակէ ճաշոց մը. «ի գրելն» իրեն օգնական կ'ըլլան Հայրապետ սարկաւագ եւ Նիկողայոս դպիր (Զէնսիգեան—Գոտուրեան):

© National Library of Armenia

1644ին կ'օրինակէ Սարգիս Կունդի խմբագիր Մեկնութիւնն Յովհաննու (Համամճեան, Ցուց. Գաղատ. 39). 1650ին՝ Աւետարան մը (Թորոս Աղբար, Բ., 444). 1648ին՝ Մաշտոց մը (Համամճեան, անդ, 49) եւ Քարոզգիրք (Վիեննա, Թ. 102. Ցուցակ, 373). 1666ին Յովհաննէս Վ. Արղնցի կիսատ օրինակուած Աստուածաշունչ մը «ետու, կ'ըսէ, գրել զմնացեալն ի կերտն Տիգրանու ոմանց անմարավարժ գրչաց՝ ձեռամբ ումեմն բարեսէր եւ արհեստավարժ գրչի տէր Յունան ճահանայի, բայց ոչ իւր ձեռամբ, այլ աշակերտաց այլ եւ այլ գրչաց, որպէս որ տեսանէք. զի Թէպէտ ինքն կատարեալ հմուտ էր արհեստին, բայց վասն սբաղմանց ժողովրդեան ոչ կարաց գրել իւրով ձեռամբ, այլ ետ գրել իւրոց թերակատար աշակերտաց: Եւ արդ զինչ եւ իցէ կատարեցաւ Աստուածաշունչ տառս ի Թվին մարդեղութեան Բանին Աստուծոյ Ռ. Ո. ԿԸ. իսկ ի մերումս ՌՃԺԷ (1668, Էջմիածին, Թ. 202): Ասկէ կը տեսնուի, թէ Մինաս գրչապետի մահէն ետքը, դպրատունը — ժամանակ մը Եղիազարի վերատեսչութեան տակ — իր գոյութիւնը պահպանած է մինչեւ 1668, հիմնադրի որդւոյն Յունանի ղեկավարութեան տակ:

Հաւանօրէն իրեն կը հայի Գրիգոր գրիչի տողերս, գրուած 1672ին ի Բաղէշ, ի մասին Ղազար Փարպեցւոյ Պատմութեան ձեռագրին. «Ով սուրբ ընթերցաւղք եւ եղբարք, գիրքս հին էր եւ աւրինակս: Յունան վարդապետն կարդացեալ էր զաւրինակն եւ նորոգեալ. եւ զպակասութիւն թղթոցն որ պակասէ, ոչ էր գտեալ. եւ ես ոչ կարացի գտանել...» (Էջմ. 2639, Թղ. 386բ. Հմմտ. Ղ. Փարպեցի, Թիֆլիս 1904, էջ Ե—Զ):

Այնու որ Ղազար Փարպեցւոյ Պատմութիւնը Յունանի ձեռքը կը տեսնուի, հարկ է ենթադրել թէ այդ ձեռագիրը գտնուած է ժամանակ մը Ամիթ, գոնէ նորոգութեան համար: Ուստի հարց կը ծագի, թէ ո՞ր վանքէն կամ որ քաղաքէն տարուած է հոն այդ ձեռագիրը: Թէեւ այս հարցիս վճռական պատասխան մը տալ կարելի չէ, բայց կը տեսնուի որ ան Բաղէշի մէջ նորոգուած չէ եւ Բաղէշի Ամիրտոլու վանքին պատկանած չէ: Վարդան պատահած ըլլալու է ձեռագրիս կա՛մ Ամիթ, կամ Առաքելոց վանքը եւ կամ մեզի անծանօթ վայր մը. եւ փոխառութեամբ բերած է Բաղէշ եւ հոս օրինակել տուած եւ վերադարձուցած: Ջայս կը հաստատէ այն հանգամանքը, որ Վարդան իր վանքին ձեռագիրներու ցուցակին մէջ որ եւ է խօսք չէ ըրած այս հին օրինակի մասին: Բաղիշեցի գրասէր վարդապետս սովորութիւն ունէր նման հին ձեռագիրները օրինակել տալէն ետքը Էջմիածին ուղարկել ի պահպանութիւն, ինչպէս ըրած էր Ղեւոնդի Պատմութեան գաղափար-օրինակը:

20. Ռոհիկ (Ռուհիճան) սարկաւագ. Ռոկեփորիկ մը օրինակուած է ի Ս. Կիրակոս «ձեռամբ... Ռոհիկ սարկաւագի», որ ինք զինքը նաեւ Ռուհիճան Համթեցի կը կոչէ (Վենետիկ, Թ. 293. Ցուցակ, Բ., 1056—1057):

21. Սահակ, որդի Սարգսի ի Ս. Սարգիս գրած է Գր. Տաթեւացւոյ Հարցմանց գիրքը (Էջմիածին, Թ. 806):

22. Սարգիս «քաջ երաժիշտ եւ արագագիր գրչապետ եւ նկարող» մը կը յիշէ Վարդան Բաղիշեցի 1653ին. «որ է սա, կ'ըսէ, ի Միջագետաց, ի քաղաքէն յԱմթայ, եկեալ աստ (ի Բաղէշ, յԱմիրտոլու վանս) վասն տքնութեան սուրբ գրոց ընթերցման. որ եւ իսկ ունի զցայգաջան աշխատութիւնն՝ զեգերեալ ի գրունս իմաստից միջա. զոր եւ լցուցէ Տէր զանձկութիւն ըղձից փափագանաց սորա» (Զմմառ, 349): Անշուշտ Ամիթի Դպրատան աշակերտներէն էր Սարգիս, թէեւ չունինք իր ձեռքէն Ամիթ գրուած ձեռագիրներ:

23. Սափար սարկաւագ, որդի Խաչատուրի եւ Հոխիմէի, աշակերտ տէր Յակոբի 1629ին ի Ս. Կիրակոս կ'օրինակէ Սաղմոսարան մը (Լալայեան, Թ. 13). 1633ին Խրատ գրչութեան արհեստի (Վիեննա, Թ. 389, Ցուցակ, 843). 1633—1634ին մասնակից էր Աստուածաշունչի մ'օրինակութեան. 1635ին կ'ըսուի իրեն համար նոյն գրքին մէջ. «զրող սուրբ Աստուածաշունչիս Սափար դպիրն, որ էր աշակերտ... Մինաս գրչիս»: Վախճանեցաւ 1635, յունիս 1ին:

3.

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ ԲԱՐՍԵՂ Վ. ԱՐԾՐՈՒՆԻՈՅ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՄԻԴԻ ԴՊՐԱՏԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ (1590—1640)

Այս տեղ պիտի տամ, համառօտ քաղուածքներով եւ ժամանակագրական դասաւորութեամբ այն ձեռագրական յիշատակարանները, որոնք Ամիդ գրուած են եւ կը

հային Բարսեղ վարդապետի կենսագրութեան եւ Դպրատան աշխատաւորներու, գրիչներու, մանրանկարիչներու եւ կազմարարներու:

1. 1590. Միքայէլ Ասորւոյ Ժամանակագրութիւնը կ'օրինակուի «հրամանաւ քաջ րաբունապետին տէր Սրապիոնին, ձեռամբ Ղազար աբեղայի»: Կը խնդրուի յիշել «զմեծ րաբունապետն տէր Սրապիոն հովիւն բարի Հայոց... եւ ընդ նմին զերկու աշակերտսն՝ տէր Ռստակէսն եւ զտէր Թուման. ընդ նմին եւ զԲարսեղ սարկաւագն. եւ զայլսն» (Մուշ, Եղրդուտի Ս. Յովհաննէս. Ցուցակ Գեղամ Տէր-Կարապետեանի):

2. 1594. Ժողովածոյք պատմագրաց (Փոքր Սոկրատ եւն). կ'օրինակէ Ստեփանոս գրիչ, Սրապիոն վարդապետի համար (Էջմիածին, Թ. 1518. Հմմտ. Տէր-Մովսէսեան, Սոկրատ, էջ ԻԶ):

3. 1597. Յայսմաւուրք, գրիչն Ստեփանոս էր «բնիկ Ամթայ երկրէն եւ ի գեղջէն որ Նունխաս ասեն», աստիճանով քահանայ. «կատարեցի ի լաւ եւ ընտիր աւրինակէ որ եւ Նազաշ կոչեցեալ եպիսկոպոսէ. ի դառն եւ ի նեղ ժամանակին գրեցի եւ ծաղկեցի...: Աստուած ողորմի ասացէք անարժանիս Ստեփանոս... քահանայիս եւ... հօրս Տարվիշին եւ մօրս Մարիամին եւ որդւոյն իմոյ Մինաս սարկաւագին... եւ կողակցին իմոյ Զինարին եւ հոգեւոր հօրն իմոյ եւ վարպետիս տէր Աստուածատուրին որ բազում աշխատանք կրեց հետ մեզ եւ կատարելութեան ոչ եհաս՝ վախճանեցաւ» (Նոր Ջուղայ, Տէր-Աւետիսեան, Ցուցակ, Թ. 230):

4. 1597. «Թվին ՌԽԶ. եկի ես Բարսեղ ծառա սուրբ Առաքելոցն... Սրապիոն վարդապետին Եդեսիոյ. ի վանքս սուրբ որ է... որ է Սասնու. ի գեղջէն Մարինոսու... (Միջա)գետս Ասորոց Արգին յՈւրհա ա... գրց ... հ վանքս. որ եւ յայսմ ամի եկան հրամ... ձմեռն մի յառաջնորդութեան...» (Երեւան, Թ. 78 ծաղրնոտիր, Թղ. 1ա):

5. 1599. Սրապիոն վարդապետ 1591ին կ'երթայ Երուսաղէմ կը տեսնէ հոն նկարազարդ Հարանց Վարք մը, գրուած Կաֆացի Թադէոս «յոքնահանճար գրչապետէ». կ'առնէ զայն օրինակութեան համար եւ կը բերէ Ամիդ, եւ կը յանձնէ Յովհաննէս գրչին օրինակելու զայն հանդերձ նկարներով: Օրինակութիւնը կ'ելլէ ի գլուխ. իսկ «զկնի աւարտմանն գրոցս՝ անմիաս եհաս Օրինակն ի սուրբ Երուսաղէմ»:

«Աղօթիւք հայցեցէք ի Քրիստոսէ թողութիւն... եղկելի գծողիս Յովանիսի եւ իմ ծնողացն ի Քրիստոս գնացելոցն՝ հօրն Ծանիպէկին եւ մօրս Եթարին եւ բազմերախտ եղբարցս իմ Կարապետին եւ Աստուածատուր սարկաւագին, որ նոքօք անզբաղ եմ ի գրչութիւնս. զի հողացող են մարմնաւոր պիտոյիցս»: Օրինակութիւնը կը սկսի 1592ին եւ կ'աւարտէ 1599ին օգոստոս 31ին «Ամիթ, ընդ հովանեաւ սրբոյն Սարգսի... ձեռամբ յոգնամեղ... գրչի Յովանէս միայն անուամբ երիցու, զոր բազում աշխատութեամբ... յանկ ելեալ կատարեցի զսուրբ Հարանց վարքս... ըստ իւրոյ օրինակին, որչափ կար իմ եհաս: Եւ զարդարեցի պայծառ եւ ոսկէնկար անկուածով, կենդանագիր պատկերօք զսրբոց աստուածազգեաց հարցն, ի զուարճութիւն տեսողաց եւ ի փառս Աստուծոյ: Եւ զանուանս սրբոցն յայտնիչ կարմրադեղով արարի...: Եւ զի յորոչեալ ամենայն անուանց երկրաւորաց՝ անունն տէրունական կարմրադեղով, ոսկւով, սոյնպէս եւ սրբոցն անուանքն... կարմրադեղով եւ ոսկւով...» (Կեսարիա, Ս. Կարապետի վանուց Նոր Մատենադարան, Թ. 9. Պալեան, Ցուցակ, անտիպ):

6. 1601. «Ի Թվականիս հայկազեան տումարի ՌԾ. եկի ես անարժան Բարսեղ սպասաւոր բանի եւ աշակերտ Սրապիոն քաջ րաբունապետին Ուռհայեցւոյ, ի գիւղաքաղաքս Ջուղայ, յաւուրս ձմեռնային. յորում ամի մարախ եկն եւ գնացաք ի դաշտն ի պահպանել՝ ունելով բարեխօս զսուրբ Ստեփանոս Նախավկայն» (Էջմիածին, 1722, Թղ. 86բ. ի վերջ «Խօսք իմաստասիրաց» = Ազուագրոց գրքին, որ կը թուի տպագիր ըլլալ, Ջուղայի՞ տպարանէն):

7. 1603. Խաչատուր Ջուղայեցի կը գնէ 1497ին գրուած Աւետարան մը, զայն յԱմիդ, ի դուռն Ս. Սարգսի, կազմել կու տայ Յովհաննէս գրչին եւ կը նուիրէ Ջուղայի Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ (Տէր Աւետիսեան, Ցուց. Նոր Ջուղայի, Թ. 79):

8. 1604. Ուռհայեցի Աստուածատուր սարկաւագ «ետ վերստին նորոգել զսա (Ճարակնոց) ՌԾԳ. թուին ի մայրաքաղաքս Համիթ ձեռամբ Յովանէս մեղապարտ գրչի» (Վիեննա, Թ. 212. Ցուցակ, էջ 535):

© National Library of Armenia

9· 1605· *Աւետարան մը, որ գրուած է 1578ին ի Պոռ, «Յամի ՌԾԴ· ծագկեցաւ եւ սրբագրեալ կազմեցաւ Աւետարանս ձեռամբ Յովաննիսի ի յԱմիթ մայրաքաղաքի, ընդ հովանեաւ սուրբ Սարգսի ի դիտապետութեան մերոյ Նահանգիս տէր Սրապիոն վարդապետին, որ եւ չնորհիւ տեառն՝ Գրիգոր կաթողիկոս սուրբ էջմիածնայ, ի գառն եւ ի նեզ ժամանակիս, զի աւերեցին զերկիրս...»* (Թորոս Ազբար, Բ., 435)։

10· 1605· *Ծօճայ Մխրաք կը փրկանաւորէ դինուորներու ձեռքէն Աւետարան մը «եւ բերեալ յԱմիթ՝ եւս նորոգել եւ նկարել զպատկեր աւետարանչացն, ձեռամբ Ստեփանոս գրչի եւս նուէր Ս. Կիրակոս եկեղեցւոյն»* (Թորոս Ազբար, Բ., 438)։

11· 1606· *Ստեփանոս քահանայ որդի Դարվէչէն ի Ս. Կիրակոս կը գրէ եւ կը ծագկէ Շարակնոց մը* (Հայաստաններայց Եկեղեցի, 1941, էջ 278)։

12· 1607· *Երուսաղէմի Թ. 3407 Հատ-քածոյք մըն է, երբեմն սեպհական Բարսեղ վարդապետին· այստեղ ունի ա՛ն այլեւայլ յիշատակագրութիւններ.*

«Ես Բարսեղ աշակերտ տէր Սրապիոն քահ բարեւնապետին ՌԽԲ (1593) թուին արեզայ աւրհնեցայ յԱմթայ վանքն հոկտեմբեր ամսոյ։

ՌԽԸ (1599) վարդապետական իշխանութիւն առի յԱմիթ ի սուրբ Կիրակոս եկեղեցին սեպտեմբեր յԸ։

ՌԾԳ· Թուին եպիսկոպոս եղէ ի նոյն Համիթ քաղաքի յուլիս յԸ։

Բայց պիտելի է զի արեզայ, վարդապետ, եպիսկոպոս Սրապիոն վարդապետն աբար պիտ· սա ուսուցիչ ինձ ի փոքր ժամանակիս։

Ես նուաստ ծառայ ծառայից Աստուծոյ Բարսեղ պիտակ անուն սպասաւոր բանի, չնորհաւք ամենասուրբ Հոգւոյն եւ աջողութեամբ նորին ժամանեցաք յատաճան վարդապետութեան եւ առաք գաւազան ի ձէր Սրապիոն քահ բարեւնոյն իմմէ ի թուականութեան հայկական սեռի արեզականն տումարի ՌԽԲ (1599) եւ ի կենարարին մերոյ գալստեան խոնարհութեամբ յաշխարհ ՌՈ (1600), ի հրատիկ ամսոյ Հայոց· ԺԳ եւ ի սեպտեմբեր Հռոմայեցւոց յԸ·ի մայրաքաղաքս Համիթ ի սուրբ կիրակոսի եկեղեցին, յաւուր ծնի վարագայ սուրբ Խաչին, յաւագնորդութեան քաղաքիս տէր Սրապիոն վարդապետ իմոյ· եւ յաթոռակալութեան եւ ի հայրապետութեան էջմիածնայ տէր (դատարկ) կաթողիկոսին եւ ի Սսա նահանգին տէր Ագարիա կաթողիկոսին· ի թագաւորութեան Տաճկաց Մահմատին· զոր խընդրեմ յամենայն յիշել ի Տէր միով ողորմիայիս· եւ էի ես յայսմ ամի· Իե· ամաց» (էջ 184—185)։

«Ես Բարսեղ նուաստ ծառայ ծառայիցն Աստուծոյ պիտակ անուն վարդապետ, աշակերտ տէր Սրապիոն քահ բարեւնապետին եւ Գրիգորի Հայոց հայրապետին, աւրհնեցայ եպիսկոպոս ի նոյն վարդապետէս իմմէ, որ նստաւ ի կաթողիկոս յԷջմիածինն ի ՌԾԲ (1603) թուին եւ գնա աւրհնեցայ եպիսկոպոս ի ՌԾԳ (1604) թուին ի Համիթ քաղաքի յուլիս ամսոյ յԼ· ի սուրբ Սարգսի օրին» (էջ 187)։

Իսկ էջ 236 ունի երկար չափական գրութիւն մը, որ կ'աւարտի այսպէս.

Ոգեալ եղեւ բանս յինէն
Բարսեղ անուն սպասաւորէն
Հազար յիսուն եւ վեց թվին
Ձիմար մտաց եւ եղկելի,
Ի յապիկար ապաշնորհէն.
Սրապիոնի աշակերտէն.
Բանս ի կարգի չարաստղեցի.
Բարսեղ անուն Արծրունեցի։

Հայաստաններայց եկեղեցի, 1949, էջ 44°։

13· 1608· Աւետարան, զոր կը ստանայ *«Բարսեղ եպիսկոպոս աստուածընկալն սուրբ վանացն ԺԲ Աւաքելոց եւ Ամթայ»* եւ կը նուիրէ արծաթէ սկիհով մը իր ծննդավայր Մարմանդ գիւղի Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն, ի յիշատակ ծնողաց եւ եղբօր մղտեսի Ապտուլին, *«որ բազում աշխատեցաւ ի չինուին եկեղեցւոյն»* (Զէնոսիկեան–Պոտուրեան)։

14· 1609· Կարապետ գրիչ, *«որ կամ, կ'ըսէ, ի ծառայութեան տէր Բարսեղ վարդապետին»*, կ'օրինակէ յԱմիթ Մաշտոց մը *«յատաճնորդութեան տէր Բարսեղ քահ բարեւնապետին եւ աստուածարան վարդապետին»* (Հոմ, Վատիկանեան Մատենադարանին, թ· 20· Tisserant էջ 197)։

15· 1609· Բարսեղ առաջնորդ Մշոյ եւ վանիցն Աւաքելոց, ի գարնան վանիցն գոտւ Հարանց Վարք եւ տարաւ յիւր վիճակն ի Համիթ ի գուռն Ս. Կիրակոսի։ Եւ զի սկիզբն ձեռագրին ցեցակեր լեալ էր, եւս վերստին նորոգել եւ զպակասն գրել Ստեփանոս գրչի ի վայելուչն եղբօրն իւրոյ Ապտուլի եւ յետ այսր կենաց՝ յիշատակ Առաքելոց վանաց (Պոտուրեան, Համա· Ալիշան, Հայապատում, Բ., էջ 610—611)։

16· 1609, Նոյեմբ· 12· *«Գրեցաւ սուրբ Աւետարանիս· Բ· գլուխն՝ Ղուկաս եւ Յովհաննէս եւ Յանկ նորին ձեռամբ հօրն իմոյ Ստեփանոս քահանային. եւ միւս երկու գլուխն եւ ծագկեքն եւ անօրինականքն եւ համարբերառքն, խորանքն ձեռամբ նուաստ եւ գառածեալ Մինաս գրչի» յԱմիթ, ի Ս. Կիրակոս «ի յաւագնորդութեան մայրաքաղքիս Համիթայ տէր Բարսեղ աստուածարան վարդապետին եւ սուրբ Հայրապետին, որ իբրեւ զջահ արփիափայլ փայլէ ի մէջ եկեղեցւոյ Նոր Սիոնի, նման անուանակցին իւրոյ Բարսեղի կեսարացւոյ, զոր Տէր Աստուած պահեսցէ զնա յերկար ամօք մինչեւ ի խորին ծերութիւն եւ պայծառութիւն սուրբ եկեղեցւոյ եւ ի պարծանս մեր· ընդ նմին եւ զիւր եղբայրն զմահդասի Ապտուլն, որ վասն Աստուծոյ թողեալ է զաշխարհս, հեռեւիլ Քրիստոս զնուաստ Մինաս գրչիս եւ զմայրն իմ իմ Ստեփանոս քահանայն... եւ զմայրն իմ ոչխն իմ զամէն Յովաննէս գրչապան եւ զհետ անարժանիս յուսուցանել զարուեստս... Աստուած պահեսցէ զնա երկար ամօք ի վերայ երկրի հանդերձ եղբարբքն ի պարծանս ամենայն գրչաց· եւ զաշակերտն իւր գմելամենայն գրչաց· եւ զաշակերտն իւր գմելքան գպիրն, որ յայժ կաթոգին է ուսանել գպրոց գպիրն, որ յայժ կաթոգին է ուսանել գրուեստս գրչութեան»* (Աւետարան, Լարուեստս գրչութեան, վաճառական, թ· 357, լայանոց, Յուց· Վասպուրական, թ· 357, էջ 831—838)։

17· 1611· *Արդ գրեցաւ եւ ծագկեցաւ սա-կենկար՝ մատենս աստուածաշունչ համաոտ տահմաթուիք, յԱմիթ, ընդ հովանեաւ Ս. Կիրակոսի ձեռամբ Մինաս գրչի աշակերտի Յովհաննէս գրչապետի» ի խնդրոյ Աթաիոյ Բարսեղ վարդապետի, որ կը նուիրէ զայն Ս. Աստուածածնի վանացն Համիթ* (Զէնոսիկեան–Պոտուրեան)։

18· 1611· *Նոյն մատենէն երկրորդ օրինակ մ'ալ կը գրուի ի Տարօն, գրուած նոյն գրչէն եւ նոյն ատապիէին համար* (Գ· Տէր-Կարապետեան)։ *Տես կ'ըսուի· «Թվ· ՌԿ· եղեւ չարժ ի կողմանս Համիթ քաղաքին»*։

19· 1611· Գ· Սրուանձտեանց կը յիշէ Աւետարան մը գրուած ՌԿ (1611) թուին յԱմիթ *«յանպատշաճ բնակութենս եւ անհանգիստ նեղ եւ անճոռնի յարկիս ի թաղին որ կոչի Զրխար մերձ Մկրտչիայ գուռն քաղաքիս»*· առանց գրչի անունը նշանակելու։ Առանց տարակուսի ըլլալու է գրչին անունը Մելխոն· տես 24 եւ այլն (Թորոս Ազբար, Բ., էջ 424)։

20· 1612· *Ստեփանոս գրիչ կը նորոգէ Աւետարան մը յԱմիթ, Ս. Կիրակոս, ի թաղն Փարաքանաց, որ ապա կը նուիրուի Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածնի վանքին «յաւագնորդութեան տեառն Ղազարոս քահ եպիսկոպոսի* (Պոտուրեան)։

21· 1612· Ընչնիկ գիպին Ստեփանոս երէց Աւետարանս պր· Նրեսէսի մօտ գրաւ կը դնէ յԱմիթ· *«յետոյ Ներսէսն զգրաւն եթող եւ առեաց յիշատակ առաջի տէր Բարսեղ վարդապետին»* եւ վերադարձուց նոյն գիպի Ս. Սահակ եկեղեցին (Լանտոն, Բրիտ· Թանգարան, Conybeare, Catalogue, Թ· 21, էջ 38—39)։

22· 1612· Շարակնոց մը գրուած 1487ին ի վան, կը ստանայ Վրթանէս եպ· Ջուղայեցի եւ կազմել կու տայ յԱմիթ Յովհաննէսի (էջմիածին, Թ· 1591, Թղ· 432ա)։

23· 1613· *Մինաս գրիչ ի Ս. Կիրակոս վաճառական պր· Պաղտասարի պատանի որդւոյն Գասպարի համար կ'օրինակէ Յովհաննու Աւետարանը փոքրագրիվ* (Վենետիկ, Թ· 115, Յուցակ, Ա·, էջ 510)։

24· 1613· Յովհաննէս գրիչ ի Ս. Սարգիս կ'օրինակէ Մաղաքիա Վ· Թոխաթեցւոյ համար Ներսէս Շնորհալւոյ Մաթէէի Մեկնութիւնը, ընտիր բոլորգրով· կը խնդրէ յինուիչնէ, *«եւ գառաբ գրչութեանս գՀոգուեւոր որդեկս գմելքն գրիչ»* (էջմիածին, 1245)։

25· 1613· Ստեփանոս քահանայ ի Ս. Կիրակոս կ'օրինակէ Սաղմոսարան մը Յովհ· Վ· Ուրհայեցւոյ համար (Սիրմէհան, Յուցակ Հալէպի, Թ· 131, էջ 224)։

26· 1613· Մինաս որդի Ստեփ· քահանայի կը գրէ ի Ս. Կիրակոս Մաթէոս վարդապետ Մեկնութիւնն Գործոց, Յովհ· Վ· Ուրհայեցւոյ համար (Պոտուրեան)։

27· 1614· Ստեփանոս գրիչ կ'օրինակէ Գիրք Քիմիական արուեստի· *«Յայսմ ամի եգեւ գժտութիւն ի մէջ Վարդապետաց եւ էջմիածնայ կաթողիկոսին. Աստուած վերջն բարի կատարէ, ամէն»* (էջմիածին, Թ· 2527)։

© National Library of Armenia

28· 1615· Բարսեղ Վ· աշակերտ Սրապիոնի, գրել կու տայ յԱմիդ Կիւրղի Պարապմանց եւ Գանձուց գրքերն եւ կը նուիրէ Մուշի Եղիազարու վանքին: «Յիշեալիք զաւագ եղբայրն իմ զԱպատուլ, որ եղեւ պատճառ ուսման մերոյ» (Հ· Ն· Սարգիսեան–Պատուրեան):

29· 1615· Վարդանի Մեկնութիւնն Երգոց երգոյն «գրեցաւ հրամանաւ Բարսեղ աստուածարան Վարդապետի ի մայրաքաղաքն Համիթ, ընդ հովանեաւ սրբոյն Սարգսի, ձեռամբ Մելքոնի գրչի: Աշակերտ նորին Բարսղի տէր կարապետ գրեալ էր զԱտակաց մեկնիչն. եւ այժմ ես յետնեալս գրեցի զսա, զի լեցի յիշատակ ի մենաստանն եղիազարու, ուր է անդ նշխարք ԺԲ· Առաքելոցն: Արդ խնդրեմ յիշել զԲարսեղ վարդապետն, որ է այժմ առաջնորդ Համթայ» (Պատուրեան):

30· 1616· Աւետարան մը կը գրուի յԱմիդ «յըստմկաց մէջն, ի թաղն որ կոչի Զրխալ, մերձ Մերանիա դռան քաղաքիս, ի վերնայարկ փոքր գաւիկոնիս... ձեռամբ չնորհազիծ գրչի Մելիոն գպրի, որ հարկեալ ի մէնջ՝ որպիսոյն հնազանդութեամբ գրեաց ...որ եւ ես մեզապարտ Յովաննէս գրիչս ուսուցաւղ նորին, ձեռնարկեալ ծաղկեցաք ի մխասին եւ զարդարեալ ոսկենկար յանկուածով յաւրինեցաք զսա· նախ զներանաւրհնութիւն մարմնացելոյ Բանին կենդանագիր պատկերաւք, սկսեալ ի յԱւետեաց հրեշտակապետին Գաբրիէլի որ առ սուրբ կոյսն Մարիամ եւ գծնունդն ըստ կարգի զամենայն գլխաւորսն մինչ ի հանդերձեալ համաւրէն յարութիւն հրաշակերտ յաւրինուածով: Եւ ի նոյն չարս զՀամաբարբառոյ Ժ· խորանն բազմագան խորհրդով, պատկերաւք, թուշնօք եւ գազանաւք եւ ագգի ագգի չորքոտանեաւք, ծառաւք եւ ծաղկաւք, բազմախուռն տեսիւաւք...: Ի յանհայրապետութեան Ժամանակի ագգիս Հայոց եւ ի վերադիտողութեան մայրաքաղաքիս Համթայ վիճակի եւ աթոռոյ երջանիկ եւ երանաշնորհ արքեպիսկոպոսին տէր Բարսեղ աստուածարան վարդապետի, որ իրրեւ զջահ փայլէ ...:

Մելքոն գրչի ծնողք են՝ Ամիրճան եւ Մարիամ եւ եղբարք՝ Ֆարաճ եւ Պապասար: Յովհաննէսի ծնողք՝ Ճանիպէկ եւ Եթար, կինը՝ Հումայ, ուսուցցին վարժապետն՝ տէր Աստուածատուր քարտուղար, «որ աշխատեցաւ ընդ անարժանիս ի յուսումն հոչակաւոր արհեստիս մեկնաբանութեան» (Ա· Սիւրմէեան, Յուցակ Եւրոպայի մասնաւոր Հաւաքածուներու, Թ· 13· Պարիս 1950, էջ 20—23 եւ Թորոս Ազբար, Բ·, 418—419):

31· 1618· «Փառք... որ եւս կարողութիւն տկար անձինս Բարսեղ սոսկանուն բանի ապաւաւորիս, որ եաւս գրել զաւաւածաշունչ տառս (Մեկնութիւն) Առաքելոյ պրակս...: Գրեցաւ ի մեծ թուականին Հայոց ի ՊԿԷ (1418, պէտք է կարդալ ՌԿԷ, 1618) ի դուռն ԺԲ սուրբ Առաքելոյ եղիազարու վանացն, յիշատակ ինձ, ուսուցչին իմոյ քաջ հաւատոյին Սրապիոն վարդապետի...»: Եաքը կը գրէ· «Գծագրեցաւ ձեռամբ կարապետ եպիսկոպոսի եւ ծաղկեալ կազմեցաւ ձեռամբ մեզապարտ Յովհաննէսի» (Հայաստան, 1851, Թ· 98):

32· 1620· Բարսեղ Վ· Ամախցւոյ համար կ'օրինակուի Գրիգոր Տաթեւացւոյ Քաղուածոյքն Մատթէի, Առակաց եւ Երգոց երգոյն· կը խնդրուի յիշել «նաեւ զիս մեղօք տատապեալ Մինաս գրիչս, որ եաւս գրել զսա ձեռակերտին իմոյ եղիա սարկաւագի որ առ մեզ է ի տառապութիւն արհեստիս գրչութեան... Ոկթ· ի մայրաքաղաքս Համթիթ, ընդ հովանեաւ սուրբ Կիրակոսայ ի յատաջնորդութեան տէր Բարսեղ աստուածարան Վ·ի Արծրունւոյ» (ԷջմՏ· 1299):

33· 1621· Մեծադիր նկարազարդ Աւետարան մը կը գրուի «ի թվ· Հայոց Ռ·որդամի եւ եաւթանասներորդ աւելորդի» յԱմիդ «ի թաղն որ կոչի Զըխալ, ընդ հովանեաւ Ս· Սարգսի, ձեռամբ երկու գրչաց» Յովհաննու գլուխն Մելքոն գրչին, եւ նախորդները տէր Միքայէլ նորընծայ քահանային «ի վերադիտողութեան Համթայ վիճակի արքեպիսկոպոսի տէր Բարսեղ վարդապետին» (Թորոս Ազբար, Բ·, 425):

34· 1621· «Ես Բարսեղ վարդապետ եղի պատ Յորայ եւ Յովհաննու քաղուածոյ գիրքս յիշատակ ինձ... ի դուռն վանացն Մշոյ Ս· Առաքելոյ կոչեցեալ» (Գ· Տէր–Կարապետեան):

35· 1621· Մարաիրոս Ամթեցի քահանայ օրինակել կու տայ «Հուքումարան» մը (Ամիրտովլաթի գործերը) «յատաջնորդութեան մերում տէր Բարսեղ քաջ բարեւնաթեան տեղում տէր Բարսեղ քաջ բարեւնապետին, (որ) իրրեւ զճրագ փայլէ ի մէջ աշխարհակի, ի մայրաքաղաքն Տիգրանակերտի, ընդ հովանեաւ եկեղեցւոյս սուրբ Կիրակոսի եւ մօր նորա Ուղիտայի»: Գրիչին անունը՝ «Ես անարժան եւ նուաստ Յակոբ գրիչս» (ձեռագ՝ Մատենադարան եւ Հազարխաչեան· Երեւան, Պետ· Թանգ· Թ· 730):

36· 1622· Միքայէլ Աստրւոյ ժամանակագրութիւնը կ'օրինակուի յԱմիթ «ձեռամբ կազրութիւնը կ'օրինակուի յԱմիթ «ձեռամբ սարկաւագին Ամիրչին եւ Յովհաննէսին, որ ակիզն առնէին գրչութեան եւ ուսանէին առաս տէր Մինաս գրչի: Աստուած իւրեանց չնորհք եւ խաստութիւն տայ, որ զայս հոգեւոր արուեստս կատարեալ ուսանին» (Արարատ, 1888, էջ 406):

37· 1624· «Գրեցաւ Միքայէլս եւ Բուդանդարանս ի Դպրատանն նուաստ Մինաս դպրի՝ ձեռամբ աշակերտացն իմոց ի դուռն Կիրակոսի եւ մօրն նորա Յուլիտայի ի մայրաքաղաքս յԱմիթ, յատաջնորդութեան տէր Բարսեղ աստուածարան Վարդապետին...: Յիշեալիք զմեզապարտն նուաստ Մինաս գրիչս ...եւ զամենայն աշխատասիրքս» (Երուսաղէմ, 1956, թ· 307· եւ Վիեննա, թ· 236, Յուցակ, դմ, թ· 307· եւ Վիեննա, թ· 236, Յուցակ, էջ 618):

38· 1624· Յայսմաւուրք մը կը գրուի յԱմիդ, ի Ս· Սարգիս «ի վերադիտողութեան Տէր Բարսեղ արհիեպիսկոպոսին», յիշատակ ոսկերիչ եղիային: Գրչին անունը չէ նահանգիս Բարսեղ արհիեպիսկոպոսին», յիշատակ ոսկերիչ եղիային: Գրչին անունը չէ յիշուած (Թորոս Ազբար, Բ·, 427/28):

39· 1624· Բարսեղ վարդապետ Ամիթ կը բերէ Առաքելոց վանքի Չարանց Վարքը Նահատակաց համար: կը նորոգէ Սահմանոս գրչի:

40· 1625· Բարսեղ Վ· Ամթեցի կը յանձնարարէ իր աշակերտին կարապետին օրինակել Անանիա Սանահնեցւոյ Մեկնութիւնն Պատմոց Պղտոց, որ ի գլուխ կ'եղէ յԸնթացս 1618—1625 տարիներուն, յԱմիդ եւ յԱռաքելոց վանս: 1624ին Առաքելոց վանքը ուխտի կու գայ «Բաղիչեցի տէր Սահակ գրաւ դիրն». իրեն կը յանձնէ կարապետ գիրքս «ծաղկել եւ կազմել», որ եւ կը կատարէ: Յիշատակարանին կցած է Բարսեղ Վարդապետ իրենը, որ է այսպէս·

Փառք...: Արդ ի ժամանակս յետինս եւ անարգի, զառն եւ պժուար, ես Բարսեղ վարդապետս, յետինս յորդիս Նոր Սիոնի, ցանկապատս, կամ ոչ տարեալ· վասն որոյ եւ փակացոյ եղէ սուրբ տաճիս· վասն որոյ եւ փագեալ իմ աստուածախօս վարդապետութեան սուրբ առաքելոյն Պետրոսի, բազում յատեալ սրբոց հարցն Յովհաննու Ոսկերբերանի եւ Եփրեմի, զոր յետոյ այլք ի սրբոց վարդապետաց համաւօտեալ յԱնանիայ վարդապետէ Սանահնին, որ էր ի ժամանակս կաթողիկոսութեան տեառն Պետրոսի, յաւուրս Դիոսկորոսի, առ ի պէտս սպասաւորացդ բանի: Եւ ես Բարսեղ վարդապետս եաւս գրել զայս բուրաստանս ամենալի, զանձ անկաղապատելի, յիշատակ հոգւոյ իմոյ եւ մխիթարիչ մարթոյ, սփոփիչ տրամութեան եւ փարատիչ ձանձրութեան: Եւ եղէ ի դուռն վանուցն (յիշատակ ինձ) եւ մօրն եւ եղբարց իմոց, մահտասի ծերունի Ապտուլին, որ ի բազում ժամանակիկ ճգնի ի դուռն նոյն վանուցն, որ երկոտասան Առաքելք վերանուցն, եւ այլ եղբարցն փոխեցելոցն առ ձայնի, եւ այլ եղբարցն որ կենդանի են Քրիստոս: Արդ ընկալ դու ողորմութեամբ քով որպէս զերկուս լումայս այրուին յանկարծ փառաց քոց, եւ տուր մանրոտ գանձանակ փառաց քոց, եւ տուր մանկանց զսա ըստ հաճոյից կամաց քոց եւ տուր նոցա լինել երկիր բարի եւ պարարտ...:

«Արդ գրեցաւ աստուածախօս Մեկնութիւնն Պաւղոսի առաքելոյն ի թուին Հայոց Ռ եւ չե ամին յերկիրն Տարօնոյ ի վանքն եղիազարու ի դուռն սուրբ Աստուածածնին եւ ԺԲ· սուրբ Առաքելոյն եւ սուրբ Սահակ նոս նախավկային եւ սուրբ Գրիգորի մեր լուսաւորչին եւ այլ սրբոցն որ են աստ հաւաքեալ: Վասն որոյ եւ աստ եղի յիշատակ եաքեալ: Վասն որոյ եւ աստ եղի յիշատակ եաքեալ զհոգեւոր որդւոյն իմոյ Յովհաննիսի եւ Առաքելի...:

© National Library of Armenia

կարմեալ ծագկեցաւ սա ոսկենկար յանգուա-
ծով. առաջին խորանն հանդերձ վեցօրեայ
արարչագործ պատկերօք. եւ Աւետարանի
առաջին խորան՝ եւ ընդդէմ խորանի չորեք-
կուսի աւետարանչացն պատկերք եւ Քրիս-
տոսի խաչելութիւնն. եւ այլ ցրուածագրիկքն
խամ թիւերով, տակերով եւ խորանով: Ես
նուաստս Մինաս զբիչս ծագկեցի եւ աւար-
տեցի... յաշխարհս Միջագետաց ի մայրա-
քաղաքն Տիգրանակերտ... ի դուռն սրբոյն
Կիրակոսի... ի Հայոց թուականութեան ՌՀԵ
(1626) ի հայրապետութեան սրբոյ էջմիա-
ծնայ Մելքիսեդեկի աթողիկոսին, որ փախու-
ցեալ է յաշխարհն Ռուսաց եւ աթոռն ամայի
է մնացեալ· յորում ժամանակի միահամուռ
բարձաւ քահանայութեան (չնորհ), զի ոչ
ուրեք երեւի ճշմարտութիւն, այլ ոգիտու-
թիւն թագաւորէ...» (Թորոս Ագրաբ, Բ.,
417—418):

42· 1626ին եղիա եւ Մինաս զբիչներըը
յԱմիդ «յառաջնորդութեան մայրաքաղաքիս
Համթայ տէր Բարսեղ աստուածաբան վար-
դապետին եւ չնորհազարդ հայրապետին»
կ'օրինակեն Մինաս Կարնեցւոյ համար Աւե-
տարան մը (Բերլին, Թ. 15· Karamian, Ver-
zeichnis, S. 10—11):

43· 1626· Նորոգեցաւ (Սպմոսարանս)
ձեռամբ փծուն եւ անիմաստ Սահմանոսի
մականուամբ կարմիր ասի, ի դուռն սուրբ
Կիրակոսի, ի յառաջնորդութեան Ամթայ-
պօլի տէր Բարսեղ վարդապետի, որ ինքն
եաուր նորոգել, Թվ. ՌՀԵ (Հառմ, Բորգեան,
Թ. 78, Tisserant, 148):

44· 1628· «Վերատին նորոգեցաւ սուրբ
Աւետարանս ձեռամբ փծուն սուտանուն Յա-
կովբիս, որ անուամբս միայն կոչիմ քահա-
նայ... ի յառաջնորդութեան մայրաքաղաքիս
Համթայ քալ եւ արի տէր Բարսեղ քալ բա-
րուենապետին, ընդ հովանեաւ սուրբ Կիրա-
կոսի եւ մօր նորա Յուղիտայի, ի թուաբե-
րութեան Հայոց ՌԺ· ամի ԻԿ· աւելորդի»
(Աւետարան գրուած 1485ին· տեսած եմ
Լայբցիկ, Rosenthal գրաւաճառին քով):

45· 1628· Ճառընտիր, կը նորոգէ ի
Ս. Կիրակոս, Սահմանոս կարմիր, որպէ
Տարվիչի եւ Մարիամու (Զէնոփզեան–Պոռու-
բեան):

46· 1628· Սպմոսարան կը գրուի «ձե-
ռամբ Յովհաննէս սարկաւագի... ի քաղաքն
Ամթիկերտի». յառաջնորդութեան տէր Բար-
սեղ վարդապետի, ի Ս. Կիրակոս. «յիշեցէք
զուսուցիչն արհեստիս զտէր Մինաս բանի-
բուն քահանայն եւ զաստուածարան դրչա-
պետն...: Ով եղբարք անմեղադիր լերուք
խոչորութեան գրչիս... դի կատարեալ չէի
յարհեստ գրչութեան» (Թորոս Ագրար, Բ.,
413):

47· 1629· Սպմոսարան մը կ'օրինակուի
յԱմիդ «ընդ հովանեաւ Ս. Կիրակոսի, ի կա-
թողիկոսութեան էջմիածնայ տեառն Մովսէսի
...յառաջնորդութեան քաղաքին Բարսեղ
արքեպիսկոպոսի». գրիչը չէ յիշուած (Թո-
րոս Ագրար, Բ., 428): Տարին մատնանիշ չէ
եղած. բայց կը յիշուի Բագդատի պաշա-
րումը 1630 տարւոյ:

50· 1631· Ամիդի Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ
երեսփոխանները Խաչատուր եւ Սահմանոս
յորդորմամբ Բարսեղ վիրապետին կը ստա-
նան Աւետարան մը եւ կը նուիրեն ի դուռն
Ս. Կիրակոսի (Զէնոփզեան–Պոռուբեան):

51· 1631· Հաւաքածոյ ձեռագիր մը
գրուած 1220ին ի Դրազարկ, կը պահուի
Տարօնի Առաքելոց վանքը. «յառաջնորդու-
թեան մեծ բարուեացն Բարսղի» կ'առնէ գայն
առաջնորդին եղբայրն՝ Ապտուլ Ճղնաւոր իր
քով կարգալու: Քիւրդերը կը գողնան գայն,
բայց կը սակսուին աքանչելիօք վերադարձ-
նել (Վենետիկ, Թ. 303· Յուց., էջ 1138):

52· 1632· Բարսեղ վարդապետ յանձնա-
րարած է Ամդեցի երկու գրիչներու գրել
իրեն համար Աւետարածաչունչ մը նկարա-
զարդ, զոր ուխտած էր նուիրել Երուսաղէմի

Ս. Յակոբեանց: Այս օրինակութիւնը ի
գլուխ եւած է յընթացս իննամսեայ: Բարսեղ ունի հոն Յիշատակարաններս. ա-
ռաջինը՝ չափական տողերով. կը ներկայա-
նեմ կրճատումներով.

Փառք...

Զոր ես նուաստս յամե- նայնի...	Պիտակ անուն Բարսեղ չնչին...
Եաւս գրիչ զաս ի քար- սին...	Նախ Հոգւոյ իմոյ ծնողին,
Որ ծնաւ յիմասաս սուրբ զրչին	տէր Սրապիան բարուենին,
Եղեսիոյ մեծ քաղաքին:	Եւ մարմնաւոր իմոյ ծնո- ղին,
Հօրըս իմոյ Ապտուլային	Եւ մօրս Եղիկի վերակո- չին:
Այլ եւ եղբարցս իմ ըստ կարգին	ասպ եղբօրըս Ապտու- լին·
Որ նա եաս գմիզ յաւուրս բանին,	ինքն ասացաւ վարըս մարին,
Աստուածպօն ճգնաւորին·	հրաժարեալ ի յաչխարհէս,
Քաւսաւուն չորս ամ խըս- տապին	ընակեցաւ յանապատին...
Մինս եղբօրըս Մաքսու- սին,	Մհերին եւ Արեւին...
Աստուածաչունչըս պա- տուական	սկսեալ ՌՀ եւ մի թվա- կան,
Սպացա եւ անարժան	աւարեցաւ յետ ինն ա- մեան·
Աւ յիշատակ ինձ տպա- գան	ի սուրբ քաղաքն տէրու- նեան...
Այլ եւ քալ քարտօղարին	տէր Մինաս անհաս պէշին,
Տէր Մխայէլ նման նմին	որ զպս սուրբ Գիրքս գրեցին·
Երանգ երանդ զարդարե- ցին	ոսկենկար զոյ ծագկե- ցին,
Կենդանագիր պատկերք սրբին	զանազանեալ զեղեցկա- ցուցին...:

Այլ եւ գրողացն եւ ծագողացն երկին-
երին գունով երկուց քահանայիցն Ամթեցւոց
տէր Մխայէլ աւագերիցուն սուրբ Սարգսայ,
որ յառաջն սկսաւ Աստուածաչունչս եւ ժդ-
տեառ գրեաց եւ ծագկեաց· եւ տէր Մինաս
վարդապետին սուրբ Կիրակոսայ, որ ՀՀ-
տեառ գրոցն նա գրեաց, սկսեալ ի Մնացոր-
դացն մինչ ի վերջ Աստուածաչունչ գրոցս եւ
ծագկեաց զանազան եւ հրաշալի գուներով·
եւ բազում աշխատութեամբ... սկսեալ ՌՀԱ
(1622) եւ աւարեցաւ ՌՀԱ. թուին: Զոր
առեալ ես անարժան մեղաւորս Բարսեղ՝ բե-
րեալ ի սուրբ քաղաքս Երուսաղէմ եղի յի-
շատակ ինձ եւ վերոյ գրելոցս ի սմա ի սուրբ
Յարութիւն եւ ի Ս. Յակոբայ... (յաւուրս
Դր. Պարոնտէրի, որուն գործերուն մասին
կը խօսի): Աստուած ողորմի ասացէք ինձ
անարժան Բարսեղ վարդապետիս եւ որք ի
վերայ մեր մարմնաւոր երախտիք ունին թէ
հոգեւոր եւ թէ մարմնաւոր, սպասաւորքս եւ
պաշտելիքս մանկունս՝ գԿարապետ եպիս-
կոպոսն եւ զՅովհաննէս վարդապետ Մշեցի եւ
զՂազար վարդապետն Սուրբ Աղբերակցի,
գՂուկաս վարդապետն, որ եւ զայժմուս
սպասաւորք՝ զՅովանէս մալազն եւ զԱստ-
քէն որ գյիշատակս գրեաց, եւ զԱնդրէաս
սարկաւագն որ է ինձ արեւանառուս...: Գրե-
ցաւ ՌՀԱ (1632) թուին, մարտի Ե· չորրորդ
չարաթ պահոց, ի վերնատունն հանդիպ
սուրբ Գերեզմանին Քրիստոսի. ամէն:

Ձեռագրին սկիզբը, էջ 4ա.

«Ես Բարսեղ նուաստս, անուամբ եւեթ
վարդապետ, սեփական կամիւ Արծրունի, ի
գեղջէն Մարմանդու, վերատեսուչ վանացն
Ղազարու յորջորջեալ Մշոյ սուրբ Առա-
քելոյ, եւ առաջնորդ մայրաքաղաքին Համ-
թայ, յամի ՌՀԱ թուին եկի ի սուրբ եւ աս-
տուածակոս քաղաքս Երուսաղէմ· եւ բերեալ
եղի զսուրբ աստուածային Աստուածաչունչ
Գիրքս յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց, ի
սուրբ Յակոբ եւ ի սուրբ Յարութիւն»: Յո-
րում ժամանակի էր աթոռակալ եւ առաջ-
նորդ տէր Գրիգոր արքեպիսկոպոս սուրբ
Երուսաղէմայ (Երուսաղէմ, Թ. 2559: Վեր-
ջին յիշատակագրութիւնը տուած է նաեւ Յ.
Քիւրտեան, Հայսատանեայց Եկեղեցի, 1949,
էջ 46· եւ ասկէ՝ Տ: Մկռնտ, Ամիդայի ար-
ձագանգներ, Նիւ Եորք 1950, էջ 309):

53· 1633· Արդնիի Ղուկաս եպիսկոպոսի
համար Աստուածաչունչ մը կը գրուի «յԱմթ
ի դուռն Ս. Կիրակոսի ի Հայոց թվականի
ՌՀԲ. ...յառաջնորդութեան մայրաքաղա-
քիս տէր Բարսեղ աստուածաբան վարդապե-
տին: Յաւուրս սորա հաստատեաց Դպրոց
յարհեստ գրչութեան. պատճառ ինքն լինե-
լով եաուր գրել մագաղաթ Աստուածաչունչ
մի յոսկենկար յանկուածով. եւ տարեալ
յԵրուսաղէմ եղ յիշատակ ի դուռն Սրբոյն
Յակոբայ: Եւ այն եղեւ պատճառ որ գրեալ
եղեւ Դ. Աստուածաչունչ մինչեւ ցայժմ:
Որ մինն այս է, զոր ստացաւ Արդնոյ Ղու-
կաս եպիսկոպոսն յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ
ծնողացն: Այլ եւ յայսմ ամի էր քաղաքիս
Համթայ իշխան եւ տեղապահ՝ սիրելին թա-
գաւորին՝ Մուրթազայ փաշայն, սիրող քրիս-
տոնէից, որ յաւուրս սորա չինեցան եւ նորո-
գեցան եկեղեցիք քրիստոնէից. եւ յայսմ ամի

© National Library of Armenia

նորոգեցին գուբբ Կիրակոսի եկեղեցին եւ մեծացուցին եւ սրահ կամարակապ չինեցին գաւիթ եկեղեցւոյն. եւ պատճառ նորոգման խոճա Երեմիան. եւ երեսփոխան մղեանի Գասպարն, որ մեզ Դպրոցի խուց չինեաց. պվարձն եւ գիւխարչնն յԱստուծոյ ընկալցին» (Թորոս Ագլար, Բ., 396—398)։

Սրուանձտեանց Յիշատակարանս ամբողջութեամբ յառաջ չէ բերած։ Նոյնը օրինակած եւ վէնետիկի Մխիթարեանց ուղարկած է Զէնոփղեան, ուսկից համառօտած է Հ. Մ. Պոտուբեան. ասկէ կ'առնեմ հետեւեալները։ Նկարողն է Մինաս, որդի Սահմանոս քահանայի եւ Զինարի, եւ հայր Յունանի եւ կապակաի։ Գրչութեան արուեստի ուսուցիչն է ան, ունի աշակերտներ՝ Յովհաննէս եւ Սահմանոս կարմիր։ Իսկ իր ուսուցիչն եղած է Յովհաննէս հռչակաւոր եւ քաջ քարտուղարն, որ ի ծերութեան առած է վարդապետական իշխանութիւն։ Մանկութեան չրջանին ուսուցիչն եղած է Նիկողայոս քաղցրաբան երաժիշտը։

54· 1634· Սահմանոս կարմիր, ուսուցիչն Կիրակոսի, ի գուռն Ս. Կիրակոսի կը նորոգէ 1270ին գրուած Աւետարան մը (Զէնսիպեան–Պոտուբեան)։

1634ին Ամիայ առաջնորդին համար օրինակել կու տայ Մինաս գրիչ եւ ծախկոտ իր աշակերտին Առաքել արեղային Աւետարան մը, զոր ապա ինքը կը ծախկէ։ Յիշատակարանին մէջ կը գրէ Մինաս. Սաացողն է Բարսեղ արքեպիսկոպոս, Ամիայ առաջնորդը, «ի ներկայումս անձին իւրոյ եւ յապայս յիշատակ նախ հոգեւոր ծնողին իւրոյ (Սրապիոն–Գրիգոր կաթողիկոսի) յիմաստս վարդապետութեան, յորմէ գիտքրուց ուսուաւն եւ գաւտիճան կուսակրօն քահանայութեան եւ գիշխանութիւն վարդապետութեան եւ գահոյս եպիսկոպոսութեան առեալ էր... եւ ապա մարմնաւոր ծնողաց իւրոց՝ հօրն Ապուհարին եւ մօրն Եւդիկին եւ աւագ եղբօրն մահտեսի Ապաուլին, որ է պատճառ ուսման իւրոյ... եւ գմիւս եղբայրն՝ գՄախսուտն... եւ գմիւս եղբայրն գՄհերն... եւ գմիւս եղբայրն գԱբեւ. նաեւ գքուերքն իւր գՄանդրուտն, գԿնդուչն, գՄարխասին, գՊահրին, գՇուշանն։ Ստացաւ Բարսեղ վարդապետ հոգեւոր հայրն մեր. որ եւ գրեալ էի նմա ոսկենկար Աստուածաշունչ մի... զոր տալ եւ յիշատակ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ։ Եւ այս տէր Բարսեղ... վարդապետի ժամանակն սահմանեցաք Դպրատուն եւ ընծհօք ամենազօրին Աստուծոյ եւ օժանդակութեամբ Դիտապետին մերոյ զրեալ եղեւ Ս. Աստուածաշունչ եւ այլ բազում գրեանք...։ Եղեւ գրչութիւն սորա ի Համիթ... ի թվ. Հայոց ՌԶԳ...»։

«Ես նուաստս ի վարդապետաց եւ յեպիսն ի բանասիրաց Բարսեղ անուամբ եւեթ վարդապետս եառ գրել սուրբ Աւետարանս յիշատակ ինձ...։ Ես Բարսեղ վարդապետս յաւուր մահուան իմոյ եդի զսուրբ Աւետարանս յիշատակ ի գուռն սուրբ Սարգսոյ գոբատարին... ընթերցողք տացեն զողորմիս» (Թորոս Ագլար, Բ., էջ 430—433)։

55· 1634· Աւետարան մը կը գրուի յԱմիթ, ընդ հովանեաւ Ս. Սարգսի «ձեռամբ Առաքել արեզպի, աշակերտի երջանիկ եւ երանաշնորհ քաջ եւ արի արքեպիսկոպոսի տէր Բարսեղ աստուածարան վարդապետի եւ վերադիտողի մայրաքաղաքիս Համիթայ» (Թորոս Ագլար, Բ., 417—418)։

56· 1635· «Արդ գրեցաւ սուրբ Աստուածաշունչս ի յաշխարհս Մէյջագետայ, ի մայրաքաղաքն Տիգրանակերտ որ այժմ Համիթ վերածանի, ի գուռն սուրբ Կիրակոսի, յառաջնորդութեան մայրաքաղաքիս տէր Բարսեղ արքեպիսկոպոսին եւ աստուածարան վարդապետին... Հայոց մեծաց Թուի. ՌՁԴ»։ Նոյն տարւոյն մարտ 28ին կը ծագի յԱմիթ եւ գիւղերը մահ տարաժամ. ապրիլ 1ին «մեռաւ Առաքել արեզան, որ էր գրագիրը. եւ ապրիլ 5 մեռաւ տէր Յովաննէս սրբասէր քահանայն եւ անձանձիր միշտ գրողն եւ կենակիցն այլ ի հեան ի միում գիւղերի»։ Յունիս ամսոյն սկիզբը «առաւել սաստկացաւ մահն. եւ գրող սուրբ Աստուածաշնչիս Սաֆար գպիրն, որ էր աշակերտ անարժան Թարմատար Մինաս գրչիս, սա այլ խոցեցաւ եւ էառ գվախճանն տարաժամ մահուամբ եւ եղեւ ինձ մեծ սուգ եւ կսկծալի գառնութիւն. զի սոքօք պարծէի. զի գպրատունն իմ ամայի եղեւ. այլ փառք եւ գոհութիւն ամենայն եւ առողին»։ «Աստուած ողորմի ասացէք գրողի սուրբ տառիս Սաֆար գպրին (ծնողք՝ Մաչատուր եւ Հռիփսիմէ)... (յիշեցէք) զՄինաս գրիչս, որ էառ գրել ի Դպրատունն իմ զԱստուածաշունչս Սաֆար գրչին, եւ գծնողն իմ գՍահփանոս քահանայ եւ գԶինարն» (Երուսաղէմ, թ. 1127)։

57· 1637· Աւետարան. «Եղեւ ինձ մեղապարտ եւ թարմատար գրչի Մինասի հանդիպել յաստուածապատ եւ ի տիրանամ գիւղաքաղաքն (Շենքուշ) որ ստուգարանի Շէն քօչայ, որ եւ այնպէս է, առ սիրելի եւ բազմագութ երախտաւորն իմ տէր Յովանէս արքեպիսկոպոս եւ աստուածարան վարդապետն. (սա) յորդորեաց զքեզու որ–դին իւր զՊօղոս. եւ հարկեաց ի վերայ իմ զԱւետարանս. եւ ես յանձն առեալ ընդունել հօք Տեառն եւ ողորմութեամբ նորին եառ գրել զգիրս Աւետարանիս աշակերտաց իմոց չնորհալի գրչաց եղիայի եւ եղիազարի. եւ իմ ծագկեալ զսա աւարտեցի ոսկիակազմ բազում անօրինականօք...։ Եւ յորժամ սկիզբն արարաք սուրբ Աւետարանիս Թվին ՌՁԻ... եւ յայսմ ամի եկն ի Շնքուշայ տէր Յովանէս աստուածարան վարդապետն ի քաղաքն Համիթ եւ նստեալ ի սուրբ Սարգիս յեկեղեցին դում անօրինականօք...։ Եւ յորժամ սկիզբն արարաք սուրբ Աւետարանիս Թվին ՌՁԻ... եւ յայսմ ամի եկն ի Շնքուշայ տէր Յովանէս աստուածարան վարդապետն ի քաղաքն Համիթ եւ նստեալ ի սուրբ Սարգիս յեկեղեցին դաս ասելով եւ լուսաւորելով զրազումս աստուածմաստ վարդապետութեամբն խրով. եւ հարկեալ ի վերայ մեր տարաւ առ ինքն եւ նստեալ անդ ծագկեցաք զսուրբ Աւետարանս...։ Արդ եղեւ զրաւ գրութեան սորա... մայրաքաղաքն Տիգրանակերտ որ այժմ կոչի Համիթ... ի յառաջնորդութեան յայսմ նահանգիս տէր Բարսեղ ծերացեալ հայրապետի եւ աստուածարան վարդապետի։

Յիշեալք... զմեղուցեալ թարմատար Մինաս գրիչս եւ զորդեակն իմ զՅունան նոր–բահաս գրիչն, որ ոսկեց զսուրբ Աւետարանս եւ աչխատեցաւ ընդ իս ի ծագկելն. Տէր Աստուածն մեր ձերով սուրբ եւ արժանաւոր աղօթիւքն զչնորհք սորա առատացնէ։ Նաեւ զծնօղսն իմ զծերացեալ Սահմանոս քահանայն իմ զծերացեալ Սահմանոս քահանայն եւ զՁինարն եւ զաչակերտքն իմ զգրող նայն եւ զՁինարն եւ զաչակերտքն իմ զգրող սուրբ Աւետարանիս...։

Դարձեալ յիշեցէք զծագկող սուրբ Աւետարանիս զտէր Մինաս գրիչն, զի յաւարտել զրաւ կենաց սորա, զի ի կոչողէն հրաման եղեալ ցաւ մահու պատեալ զանձամբն, ճանապարհորդեալ եկն եհաս ի Զերմուկ վանս առողջութեան մարմնոյն. այլ նայ ի ապանդ վարէր ոչ գիտելով գապագայն. փութայր իջանել ի ջուրն. եւ ընդդայն յորդ արիւն հոսէր եւ ոչ ժուժեալ չուտով ելանէր եւ ոչ կարաց ամենեւին խօսակցել եւ ոչ բան մի. եւ ամանդ եղբարց բարձեալ տարան գնա ի չէնն որ կոչիւր Զերմուկ. եւ ուրբաթի, թ. երորդ ժամուն վճարեաց զկատարակաց գպարտան. փոխեցաւ յաստի կենացս եւ եղաւ ի սուրբ Աբրմահս եկեղեցին ի թվին ՌՁԶ (1637) օգոստոս Իե...։ Եւ ես Յովհաննէս վարդապետ լինէն եղեալ ականատես՝ չարգելեցի գնակ սորին» (Հռոմ, Բորգեան, 85. Tisserant, 187, 191)։

58· 1637· Գարնան Թ. 192 հայերէն ձեռագիրը, որ կը բովանդակէ Գաւազանագիրքն նահապետաց (Թղ. 1—17ա), Սամուէլ Անեցի եւ Թովմաս Մեծոփեցւոյ Տարեգրութիւնն եւ Յիշատակարանը, ունի Թղ. 17ա Յիշատակարանս. «...Յորոց ի հոգիբնկալ արանց իմաստից յարմատոյ չառաւիղեալ եւ անեալ ի ծոցս լուսոյ սրբոյ մօրս մեր Սիոնի երջանիկ երիցս երանեալ լարունապետն եւ աստուածարան Կարապետ վարդապետն. զոր տեսեալ զիմաստասէրն եւ զդիւրագիտ կարգ տոմարիցդ ազգակցութեանց Հին եւ Նոր Կտակարանաց աստուածաչունչ տառից եւ ետ գրել զսա յիշատակ իւրն եւ ամենայն մերձաւորացն։ Գարձեալ գրեցաւ սա ի թվ. տրեթեական տումարիս Ռ ու քառասներորդի ամին (1591)։ Եւ որդին իմ տէր Մինասն յանձն էառ եւ եւ գրել իւր աշակերտին մերոյ եւ լինքն ծագկեաց. եւ յետ սակաւ աւուրց վախճանեցաւ։

Գարձեալ ողբացէք... զՍահփանոս քահանայս...։ Ես Սահփանոս քահանայս հայր նորա (Մինասայ) լալ(ագին) աչօք եւ ոգոյս հանեալ հառաչանօք կազմեցի ի քաղաքս Համիթ, ի գուռն սուրբ Կիրակոսին եւ մօր նորա Ուղիտային եւ առաջնորդութիւն տէր Բարսեղ քաջ բարեպաշտ վարդապետին»։

Այսքան մինչ ծանօթ է ինձ Յիշատակարանս, որ ունէր անշուշտ չարունակութիւն, վասն զի Մակլէր իր ցուցակին մէջ կը յաւելու թէ «այս պատահած է 1637ին (Catalogue, էջ 107)։ Սահփանոս ողբացած է իր որդւոյն Մինասի տարաժամ մահը։

59· 1640· Եղիազար գրիչ, որ կ'աչխատէր Աստուածաշունչի մը գրչութեամբ եւ նկարազարդութեամբ, ի գլուխ հանած է գայն ի Ս. Կիրակոս. «Արդ եղեւ աւարտ լրման սորա... յամի ՌՁԹ (1640) յաչխարհս Մէյջագետաց ի քաղաքս Տիգրանակերտ որ եւ Համիթ վերակոչի, ընդ հովանեաւ սրբոյն Կիրակոսի... ձեռամբ սուտ եւ փուտ գրչի եղիազարի... ի հայրապետութեան Վաղարշապատու սուրբ էջմիածնայ տէր Փիլիպոս սրբազնեալ կաթողիկոսի եւ ի թագաւորութեանն Տաճկաց սուլթան Իպրահիմին, եղբօր սուլթան Մուռատին։ Արդ... ազաչեմ... մեզաց թողութիւն հայցել ինձ եղկելի եղիա–

© National Library of Armenia

զարի եւ Ճնօղացն իմ ըստ մարմնի, հօրն իմ տէր Մինասին եւ մօրն իմ Պաղէսային. եւ եղբօրն իմոյ Յովհաննէս գրչի, որ աշխատեցաւ ընդ իս ի սրբագրելն եւ սակաւ մի տեղ նա գրեաց ի Դանիէլէ մինչեւ Եզեկիէլի կէսն. զոր Տէր Աստուած օր ըստ օրէ աւելացուսցէ պէնորհս սորա: Նաեւ հոգեւոր ծնօղին իմոյ եւ ուսուցանողի ի յարհեստ գրչութեան տէր Մինաս քահ. քարտուղարին, որ բազում աշխատեցաւ ընդ անարժանութիւնս իմ...» (Էջմիածին, 187, թղ. 453բ): Իսկ թղ. 356բ, Մատթէոսի սկիզբը նկար մը խաչելութեան, չորս անկիւնը՝ չորս Աւետարանիչները, ստորեւ՝ ստացիչն՝ Յովասափ Արծրունեցի եւ իր որդին ծնրադիր. վերեւ՝

«Տէր Յովասափ ստացող ամին,
Պետրոս որդեակին իւր ընդ նմին,
առ քեզ գոչէն Տէրդ երկնային,
Ընդկալ զյանցանս մեղաց սոցին:»

Զմեղուցեալ Եղիազար նկարող պատկերացս յիշեա Տէր եւ ողորմեա» (Էջմ. 187):

60· 1640· Փիլիպպոս կաթողիկոս, որ կ'ուզեւորէր դէպի Երուսաղէմ, հանդիպելով Ամթէ, կը յանձնէ Եղիազար գրչին կիսատ մնայն լոքով նկարազարդուած Աւետարան մը, որպէս զի լրացնէ: Եղիազար կը կատարէ կաթողիկոսին խնդիրքը ամենայն վայելչութեամբ. «ոսկենկար անկուածով եւ երկնագոյն լապվարտով, զհամաբարբառան եւ զՆնօրինականն ըստ վկայելոյն յիւրաքանչիւր տեղիս. նաեւ զթվերոյն եւ զգրին եւ զաէրունական անուանց զոսկին եւ զերանկս լիով կատարեալ»:

Հ· Ն· ԱԿԻՆԵԱՆ

ԿԻԼԻԿԻԱՑԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

(Շարունակութիւն եւ վերջ:)

70· ՍԵՒ ԼԵՐԻՆ ԿԱՄ ԼԵՐԱՆ ՎԱՆՔԵՐԸ

Անունը սեւ է, բայց ինքը սպիտակ է եւ սուրբ կամ ճշդագոյնս սրբատեղի, ուր քանի մը զար հայազգի եւ օտարազգի միանձներ ճգնեցան եւ զիտութեամբ պարապեցան:

Սեւաւ Լերինք կամ Սեւ լեռները կամ Ամանոս լեռները Տաւրոսեան լեռներու մէկ բազուկն են եւ Ծովային Կիլիկիոյ մէջ կը գտնուին: Հոն հաստատուած էին բազմաթիւ ճգնաւորներ եւ մենաւորներ (Սրբոյն Ներսէսի Շնորհալւոյ Պատմութիւն Վարուց, ԺԴ. Սոփերք, Վենետիկ 1854, էջ 29): 1028ին Ռոմանոս կայսրը «Եկեալ հանդիպի լերինն, որ կոչի Սեաւ, եւ տեսանէ անդ բազմութիւն վանորէից եւ զմենաստանս միայնակեացս, որք ի մարմնի գոլով զանմարմնացն բերկրին զնմանութիւն, որք միով այծենիւ կամ բաճկոնաւ չառանան... երկաթի բրիչ ի ձեռն առեալ խոնջեալ աշխատին ի զարի սերմանեաց պատրաստել զօրապահիկն կենդանեաց...: Զսոսա տեսեալ թագաւորին հարցանէր արժանաւորաց իւրոց. Զի՞նչ են այդ բազմութիւն հերետիկոսաց. եւ նոքա ասեն. Սոքա ամենեքեան երամք ազօթողաց են...: Պատասխանի տուեալ թագաւորն ասէ՝ Զկնի պիտոյ ազօթք նոցա, այլ գրեցէք յամենայն վանորէիցն ազեղնաւորս ի ծառայութիւն իմում թագաւորութեանս» (Արխատակս Լատ. Պատմ., Վենետիկ 1901, էջ 31): Թագաւորին հրամանը չի կատարուիր, վասն զի զժրախտութիւններու կը հանդիպի ինքը, բայց 1066ին Աչին պարսիկ ամիրային առեն «բազում անձինք ի սրոց կրօնաւորացն մատնեցան ի բերան սրոյ եւ յայրումն հրոյ եւ եղեն կերակուր գազանաց եւ թռչնոց» (Մատթ. Ուռհ., էջ 223): Պատմագիրը չբունաւելով իր խօսքը կը յաւելու՝ «Անթիւ վանորայք... այրեցան հրով»: Մօխիրներու վրայ նորեր կը բարձրանան եւ վանական կեանքը վերստին կ'ընձիւղի եւ կը ծաղկի: Հայ իշխաններէն ու թագաւորներէն, կաթողիկոսներէն եւ վարդապետներէն կը գնահատին ու քաջալերուին ճգնաւոր ու վանաւուն ու քաջալերուին ճգնաւոր ու վանականները: Եւ չատերը այն տեղ փնտռեցին իրենց սրտին հանգստութիւնն ու մտքին զարգացումը: Եւ գան իրենց յուսացածներն ու բաղձացածները (հմմտ. Հայապատում, էջ

91· Մ. Ուռհ., էջ 185, 259, 287, 333· Վարդան, էջ 116· Սմբատ., էջ 42· Ալիշան, Սիսուան, էջ 405 եւն. Ն· Շնորհալի, Վիպասանութիւն, Վենետիկ 1830, էջ 548—556):

Սեւ լերան հայկական վանքերն ու անապատներն են՝

1· Պառլահոյ վանքը,
2· Արեգի վանքը,
3· Շուղր վանքը,
4· Բարսեղեանց վանքը,
5· Վարդկան վանքը,
6· Մաչկեւոր վանքը,
7· Քարաչիթու վանքը,
8· Շափիրին վանքը,
9· Պաղակճակ վանքը:

Աստնց ամէնուն վրայ իբենց այբենական կարգովը խօսեցանք ու պիտի խօսինք:

71· ՍԻՄԱՆԱԿԱՑԻ ՎԱՆՔԸ

Անարզարայի մերձ վանք մը, ուր ժամանակ մը Ներսէս Լամբրոնացի կ'ըլլայ: Կրնայ ըլլալ որ յունարնակ եւ հայարնակ միաբնեայ ըլլայ (Սիսուան, էջ 66 եւ նաստան մը եղած ըլլայ (Սիսուան, էջ 200):

Գրիգոր Ա· Պահլ Տրամախօսութեանց Թարգմանութեան Յիշատակարանին մէջ կը կարդանք... «Իսկ ապա եկեալ ի վանան որ Սիմանակլա կոչի հուպ Անարզարա, յորում բազում գրեանք ի յունական գիրս աւանդեալ էին, մանրամասնաբար խուզեալ գոյս գիրս եւ հրճուեալ այնչափ ինդութեամբ, որպէս գիտեն փորձքն ուսուսնասիրութեան, որ է նոյն եւ աստուածախրութիւն, առեալ զնացի ի հայրապետական աթոռն որ կոչի Հոռոմկլայ յաղին Եփրատայ...» (Մաենաղարան, էջ 358—360· Սիսուան, էջ 200· Յիշատ. Ձեռ., Ա·, էջ 479): Այս տողերէն պայծառ կ'երեւայ որ զարգացած վանք մըն էր:

72· ՍԻՍԻ ՎԱՆՔԵՐՆ ՈՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆԸ

Ռուբինեաններու եւ Լեւոնեաններու հարստութիւններու շրջաններուն եւ ապա մինչեւ մեծ Եղեռն հայ-կիլիկեան կաթողիկոսներ իրենց գահերը հաստատեցին մասնաւորապէս Հոռոմկլայի եւ Սիսի մէջ: Կանգնեցին ու բարձրացուցին չէնքեր-եկեղեցիներ վարեցին, գործեցին ու արդիւնաւորութեան եկեղեցականներ ու միաբաններ: Հռոմկլայ[25] կ'ըլլայ յատկապէս գրչագրութեան կեդրոն մը, իսկ Սիսի Գլխիրացի (Հին վանք) եւ Ս· Լուսաւորչի կամ Ս· Երրորդութեան (Նոր վանք), նաեւ Ս· Աստուածածնի եւ Ս· Անդրէասի, Ս· Գէորգի վանքերու մէջ, ինչպէս նաեւ վանդոյ Ս· Նշանի հովանիին ներքեւ աւելի նուազ թիւով մատեաններ կը գրուին ու կը նկարազարդուին: Աստնցմէ ոմանց մասին մեր այս գրութեան մէջ քանի մը տող արդէն մեր այս գրութեան մէջ քանի մը տող արդէն մեր այս գրութեան մէջ քանի մը տող նուիրուած է, իսկ ուրիշներու մասին յարմար առթիւ խօսք պիտի ըլլայ (սակայն հմմտ. Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 361—362· Սիսուան, էջ 211 եւն. Կիլիկիա, էջ 125 եւ 372· Հանդէս Ամսօրեայ, 1901, էջ 305, նոյնը 1908, էջ 330· Արաքս, 1889, էջ 46· Արարատ, 1914, էջ 1013—1016· Բիւզանդիոն, 1901, թ. 1415, 1903, թ. 2047, 1899, թ. 961, 969, 970, 1900, թ. 991, 1000 եւն. Արեւելք, 1895, թ. 3460, 3462, 1905, թ. 5770· Մամմումէի էֆքեար, 1901, թ. 155· Մասիս, 1905, էջ 74· Lohmann E. Im Kloster Sis... Strigau 1901, էջ 1—34 եւն եւն):

Սիսի մէջ Աստրինները վանքերու մենաբաններ ունէին (Սիսուան, էջ 221—222):

73· ՍԻՍԵՌՆՈՒՏԻ ՎԱՆՔԸ

Հ· Ալիշան կիլիկիոյ վանքերու շարքին մէջ կը յիշէ այս վանքը, որուն լատիներէն անունն է Sisernot; սակայն որեւէ տեղեկութիւն չի տար (Սիսուան, էջ 66): Նմանապէս եւ ալ այդ վանքի մասին որեւէ ծանօթութիւն չունինք՝ պղրիւրէ մը:

74· Ս· ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՈՒԼՆԵՑԻՈՑ ՎԱՆՔ

Հ· Ինճիճեան կը գրէ Ցայսմ լերին մերձ Ֆռնուզի է մենաստան Ս· Սթեփանոս Ուլնեցոյն, որ միով ժամու հեռի անկանի ի Ֆըռնըզ, իսկ գիւղիամբք այդ լերին առ սառոտուցն է մատուռն եւ ի մատրանն անդ գերեզման սրբոյն (Նոր Հայաստան, էջ 376):

Իսկ Գալուստեանի հաւաստումներու համաձայն Ֆռնուզի ձորագետին վերեւը Կոկիսոնի հարաւային կողմը կը գտնուի կանչի: Հոն կան Ս· Ուլնեցւոյ նուիրուած մատուռ-

[25] Հռոմկլայ գտնուելով Մարաշի եւ Այնթափի արեւելքը Հ· Ալիշան — որուն հետեւող ենք — չատ իրաւացիօրէն զայն կիլիկիոյ մաս չէ նկատած եւ ատոր մասին իր Սիսուանին մէջ չէ ծանրացած: Պատմութեան տուեալներու համեմատ է այդ:

© National Library of Armenia